

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

**РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ФЕОДАЛІЗМУ У ДЕРЖАВАХ
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРІОДУ
ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XI – XIV СТ.)**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав:

здобувач II курсу 07-242М групи
Спеціальності 032 Історія та археологія
Освітньо-професійної програми
Історія та археологія
Берюк Владислав Андрійович

Керівниця Батенко Г.В.

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії, археології та
методики викладання ХДУ

Рецензент Добровольська В.А.,

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри соціально-
гуманітарної підготовки
Херсонської державної морської
академії

Івано-Франківськ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	6
1.1 Історіографія дослідження та стан наукової розробки проблеми.....	6
1.2 Огляд джерельної бази.....	17
РОЗДІЛ 2. Характерні риси феодального ладу Західної Європи (XI – XIV ст.).....	23
2.1 Соціальна структура феодального суспільства.....	23
2.2 Економічна основа феодалізму.....	26
2.3 Політична організація феодальних держав.....	28
РОЗДІЛ 3. Регіональна специфіка західноєвропейського феодалізму (XI – XIV ст.).....	32
3.1 Королівська влада та васальні князівства у Франції.....	32
3.2 Нормандська модель в Англії.....	36
3.3 Особливості імперського васалітету та князівських прав у Священній Римській імперії.....	40
3.4 Міська комунальна автономія в Італії.....	45
3.5 Специфіка феодальних інститутів в Іспанії.....	49
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	57
ДОДАТКИ	
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача освіти ХДУ	65
Додаток Б. Франція в XI – XII ст.....	66
Додаток В. Карта Англії X – XI ст. із зображенням графств та васальних королівств.....	67
Додаток Г. Карта Священної Римської імперії у XII ст.....	68
Додаток Д. Територія Італії у XIII ст.....	69
Додаток Е. Реконкіста на Піренейському півострові (XI – XIII ст.)....	70

ВСТУП

Актуальність. Доба високого середньовіччя стала ключовим етапом у становленні європейської цивілізації. Саме в цей час відбулося формування класичної моделі феодалізму, яка визначала суспільно-політичний, економічний та культурний розвиток країн Західної Європи. Феодальна система не була однорідною: у Франції вона отримала класичне завершення у вигляді ієрархії васально-ленних відносин, у Німеччині – зберегла сильні риси територіальної роздробленості, в Англії після нормандського завоювання набула специфіки централізованої монархії, а на Піренейському півострові перепліталася з процесом Реконкісти.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю глибшого осмислення регіональних особливостей феодальних відносин, які визначили політичну карту середньовічної Європи та зумовили подальший розвиток державності, права, соціальної структури і культурної спадщини. Сучасні історіографія активно звертається до вивчення регіональних моделей феодалізму, що дозволяє виявити як спільні закономірності, так і специфічні відмінності в межах загальноєвропейського процесу.

Метою дослідження є комплексний аналіз регіональної специфіки феодалізму у країнах Західної Європи доби високого середньовіччя.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

1. проаналізувати стан наукової розробки проблеми та визначити особливості джерельної бази дослідження;
2. охарактеризувати характерні риси феодальної системи доби високого середньовіччя у соціальній, економічній та політичній сферах;

3. дослідити специфіку феодальних відносин у Франції, Англії, Німеччині, Італії та Іспанії.

Об’єкт дослідження – феодальна система країн Західної Європи у добу високого середньовіччя.

Предмет дослідження – регіональні особливості розвитку феодалізму у Франції, Англії, Німеччині, Італії та Іспанії у добу високого середньовіччя.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XI – XIV ст. – період класичного розвитку та найбільшої зрілості феодальної системи.

Географічні межі дослідження – провідні країни Західної Європи: Франція, Англія, Священна Римська імперія та держави Піренейського півострова.

Методи дослідження. Кваліфікаційна робота виконана з дотриманням принципів об’єктивності, системності, історизму. Використано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення) та спеціально-історичні методи: історико-генетичний (для простеження еволюції феодальних відносин), порівняльно-історичний (для виявлення подібностей і відмінностей між регіональними моделями), типологічний (для класифікації форм феодальної залежності), історико-правовий (для аналізу норм звичаєвого та писаного права). Також застосовані методи аналізу картографічних джерел, що дозволив простежити територіальні межі феодальних володінь, особливості політичної роздробленості та зміни в адміністративно-територіальному устрої країн Західної Європи доби високого середньовіччя.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі системного аналізу регіональної специфіки феодалізму у провідних країнах Західної Європи, узагальненні наукових підходів провідних європейських вчених та застосуванні сучасних інтерактивних карт для візуалізації результатів дослідження.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом участі автора у VIII Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» (22 травня 2025 р., м. Івано-Франківськ). Тема доповіді: «Особливості феодалізму у середньовічній Англії».

Публікації. За результатами дослідження були опубліковані статті:

1. Берюк В. Особливості феодалізму у середньовічній Англії. *Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2025. С. 18–22.
2. Берюк В. Теоретичні аспекти регіоналістики у історичних дослідженнях розвитку феодальних інституцій у країнах Західної Європи у добу високого середньовіччя. *Магістерські студії*. 2025. (подано до друку)

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (71 найменування) та шести додатків. Загальний обсяг роботи – 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія дослідження та стан наукової розробки проблеми

У традиційній європейській історіографії довгий час панувала уніфікована модель феодалізму, що розглядала його як універсальну систему васально-ленних відносин і сеньйоріальної економіки (М. Блок [24], Ж. Дюбі [41]). Однак починаючи з другої половини XX століття дедалі більшого поширення набуває регіоналістичний підхід, який акцентує на відмінностях розвитку феодальних інститутів у різних частинах Європи.

Французька історіографія. Французька історіографія стала своєрідним «лабораторним майданчиком» для аналізу середньовічних інститутів, адже саме тут були сформульовані ключові концепції, які вплинули на європейську науку.

Класична школа французької медієвістики сформувалась ще у XIX столітті. Франсуа Гізо у своїй праці «Історія цивілізації у Франції» (*Histoire de la civilisation en France, 1828 – 1830*) запропонував ідею поступової еволюції європейського суспільства від варварських структур до феодального устрою, підкреслюючи роль королівської влади як інтеграційного чинника [48]. Його сучасник Огюстен Тьєррі у праці «Оповіді з епохи Меровінгів» (*Recits des temps merovingiens, 1840*) наголошував на конфлікті між класами, зокрема на протистоянні знаті й народу, що розглядався як рушій змін [68]. Класичні французькі історики заклали основу подальшого бачення феодалізму як системи, де поєднуються правові, соціальні та політичні аспекти.

Важливий етап у розвитку досліджень пов'язаний із працями Франсуа-Луї Гансгофа. У книзі «Що таке феодалізм?» (*Qu'est-ce que la féodalite?, 1944*) він запропонував визначення феодалізму як системи

особистих васальних зв'язків, заснованих на наданні лену в обмін на службу [44]. Цей підхід зосереджувався насамперед на юридичних механізмах і став основою для «класичного» розуміння терміну. Водночас він мав і обмеження, оскільки залишав поза увагою соціально-економічні та культурні виміри. Згодом концепція Гансгофа критикувалася істориками школи «Анналів», які вважали, що таке вузьке визначення не відображає реальної багатогранності суспільства XI – XIV ст.

Історики французької школи «Анналів» започаткували соціально-економічний підхід у дослідженні феодалізму. Марк Блок у фундаментальній праці «Феодальне суспільство» (*La société féodale*, 1939 – 1940) запропонував розглядати феодалізм як комплекс суспільних відносин, що включав селянську залежність, панщину, ренту й ідеологічні структури [24, с. 67]. Він підкреслював не лише юридичні, а й соціальні виміри, описуючи «світ людей, які мислили і жили у феодальній системі».

Жорж Дюбі розвинув ці ідеї, застосувавши регіональні мікродослідження. Його дослідження Маконне (*La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, 1953) показало, як у конкретному регіоні формувалися відносини між сеньйорами, селянами та церквою [41]. У відомій праці *L'an mil* (1967) він змалював картину суспільних трансформацій навколо 1000 року, наголошуючи на переході від родоплемінних структур до стійких феодальних відносин.

Робер Фоссьє у праці «Дитинство Європи» (*Enfance de l'Europe*, 1982) зробив акцент на ролі сільських громад і динаміці аграрної економіки підкреслюючи, що саме село було фундаментом європейського феодалізму [42]. У працях Фоссьє показано значення «колективної людини середньовіччя», тобто селянської спільноти, яка забезпечувала відтворення системи.

Наприкінці XX століття французька історіографія вступила у нову фазу завдяки появі дискусії про так звану «феодальну революцію». Жан-П'єр Поллен та Ерік Бурно у книзі «Феодальна трансформація (X – XII ст.)» (*La mutation féodale (Xe – XIIe siècles)*, 1980) стверджували, що в X – XI століттях відбувся різкий злам: падіння централізованої влади, приватизація публічних функцій та формування нової соціальної ієрархії [59]. На їхню думку, саме в цей період народилася класична модель феодалізму.

Однак Домінік Бартелемі у праці «Чи відбулася мутація 1000 року?» (*La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu?*, 1997) поставив під сумнів різкість цього процесу, вважаючи, що зміни були поступовими й більш еволюційними, ніж революційними [33]. Його підхід показав важливість критичного переосмислення традиційних моделей.

Жак Ле Гофф, один із провідних представників школи «Анналів», у книзі «Цивілізація середньовічного Заходу» (*La civilisation de l'Occident médiéval*, 1964) наголошував, що феодалізм варто розглядати не лише як інституційний чи економічний лад, а як «цивілізацію середньовіччя» зі своєю системою символів, релігійними уявленнями та ментальними структурами [54]. Його підхід розширив горизонти досліджень, зробивши акцент на антропологічному вимірі.

Отже, французька історіографія феодалізму пройшла кілька етапів: класична школа XIX ст., правова концепція, соціально-економічний підхід, дискусії про «феодальну революцію», культурно-ментальний підхід. Французькі дослідження стали основою для всієї європейської історіографії: саме тут було сформовано ключові дефініції та методологічні підходи, які дотепер залишаються актуальними. Хоча французькі вчені більше уваги зосереджували на універсальних моделях феодалізму, все ж таки регіоналістичний підхід у їх дослідженнях мав місце і у більшості випадків мав вигляд мікроісторичних досліджень або методології локальної історії.

Англійська історіографія. Англійський матеріал був винятково важливим, оскільки на прикладі Нормандського завоювання 1066 року можна простежити процес інтеграції різних традицій – англосаксонських, скандинавських та континентальних. Саме тому англійська історіографія часто відігравала роль «мосту» між класичними французькими дослідженнями та ширшими європейськими узагальненнями.

Перші спроби цілісного аналізу англійського феодалізму належить історикам конституційного напрямку. Вільям Стаббс у тритомній праці «Конституційна історія Англії» (Constitutional History of England, 1874 – 1878) розглядав феодалізм як етап у розвитку політичних інститутів, що підготував ґрунт для формування англійської монархії та парламенту [66]. Для нього головним був правовий і політичний вимір, а не соціально-економічні відносини.

Фредерік Вільям Мейтленд у праці «Книга Страшного Суду і не тільки» (Domesday Book and Beyond, 1897) проаналізував дані «Книги Страшного суду» (1086) як унікального джерела з соціальної структури Англії. Він підкреслював, що англійський феодалізм від самого початку мав централізований характер: «в Англії не було жодного васала, який би не визнавав верховенства короля» [55, с. 77]. Цей підхід став фундаментом для подальших досліджень ролі монархії у формуванні англійських інститутів.

У XX столітті традицію Мейтленда продовжили численні дослідники, зокрема Девід Дуглас. У книзі «Вільгельм Завойовник: вплив норманів на Англію» (William the Conqueror: the Norman Impact Upon England, 1964) він наголошував, що нормандське завоювання принесло нову модель васалітету, яка поєднувала елементи континентального ленового права з англосаксонськими традиціями королівської влади [40]. Річард Сазерн у праці «Становлення Середньовіччя» (The Making of the Middle Ages, 1953) поставив Англію в

ширший європейський контекст, підкреслюючи, що англійський феодалізм не можна зрозуміти без порівняння з Францією та Священною Римською імперією [65]. Особливу увагу приділяли правовим механізмам ленних відносин. Роботи Аллана Брауна, зокрема «Нормани та нормандське завоювання» (The Normans and the Norman Conquest, 1969), показували, як у XI – XII ст. сформувалася унікальна англійська модель королівського васалітету, де васали залежали напряду від монарха, а не лише від посередників [36].

Поступово у фокус досліджень почали входити економічні та соціальні аспекти. Барбара Харві у монографії «Життя і смерть в Англії 1100 – 1540» (Living and Dying in England 1100 – 1540, 1993) показала, як селянські громади, монастирі та міста взаємодіяли в умовах феодальної системи [49]. Вона особливо наголошувала на тому, що навіть у період жорстокої залежності англійські селяни зберігали певні права, що відрізняло їх від континентальної моделі.

Інший важливий внесок зробила Елінор Сірл. У книзі «Грабіжницьке споріднення та створення норманської влади» (Predatory Kingship and the Creation of Norman Power, 1988) вона аналізувала, як родинні зв'язки і приватна власність на землю ставали механізмами політичної інтеграції у Нормандії та Англії [64]. Її праці підкреслили значення не лише правових, а й соціокультурних факторів у розвитку англійського феодалізму.

Дослідники другої половини XX – початку XXI ст. дедалі більше уваги приділяли політичній культурі. Джон Гіллінгем у працях про Річарда Левове Серце (1994) показав, як королівська влада будувалася не лише на ленних відносинах, а й на ідеології лицарства, військовій культурі та престижі короля як «верховного сюзерена» [47, с. 74].

Девід Карпентер у праці «Боротьба за панування: Британія 1066 – 1284» (The Struggle for Mastery: Britain 1066 – 1284, 2003) аналізував боротьбу корони з баронами, підкреслюючи, що англійський варіант

феодалізму вирізнявся ранньою централізацією та здатністю монархії контролювати васалів у масштабах усієї країни [38, с. 91]. Саме цей аспект, на його думку, забезпечив передумови для розвитку сильних інституцій у подальшій англійській історії.

Таким чином, не зважаючи на схожість методологічних підходів, англійська історіографія виробила власну специфіку: на відміну від французької, де головний акцент робився на васалітеті, у Британії більшою мірою розглядали королівську владу як інтегруючий фактор. Це пояснюється унікальною ситуацією після 1066 р., коли Англія швидко пройшла шлях до централізації, зберігши водночас елементи місцевої громади та селянських прав.

Німецька історіографія. Фундамент для вивчення феодалізму в Німеччині заклали історики-правники. Генріх Брюнер у своїй праці «Історія німецького права» [37] (Deutsche Rechtsgeschichte, 1887) запропонував детальний аналіз еволюції німецького права від франкського періоду до пізнього середньовіччя. Він доводив, що система васалітету на німецькому ґрунті була менш централізованою, ніж у Франції, і більше залежала від місцевих правових традицій.

Особливу роль у розвитку «корпоративної» теорії феодалізму відіграв Отто фон Гірке. Його багатотомна праця «Німецьке корпоративне право» [46] (Das deutsche Genossenschaftsrecht, 1868 – 1913) досліджувала правову природу спільнот – від сільських громад до міст і цехів. Гірке показав, що імперія функціонувала як система корпорацій, де князівства і міста мали значну правосуб'єктність.

У першій половині XX століття важливим стало узагальнення Карла Босля «Ранні форми європейського суспільства в середні віки» [35], який розглядав феодалізм у Німеччині не лише як правову систему, але й як соціальний лад. У його працях, присвячених історії баварського та австрійського середньовіччя, чітко простежується ідея про

«імперський федералізм», що відрізняв німецький шлях від французької централізації.

Вагомий внесок у дослідження імперського феодалізму зробив бельгійський історик Анрі Піренн [58]. Хоча його праці більше зосереджені на економічній історії, він аналізував роль німецьких міст як елементів, що послаблювали класичні васально-сеньйоріальні відносини. Англійський медієвіст Фріц Керн у книзі «Королівська влада і право у середньовіччі» [53] (*Kingship and Law in the Middle Ages*, 1914) підкреслював баланс між королівською владою та правами князів у Священній Римській імперії. Він одним із перших наголосив, що правові обмеження імператорської влади були не винятком, а закономірністю німецької моделі.

Серед повоєнних дослідників варто відзначити Герберта Грундмана, який вивчав духовні й політичні рухи у Середньовіччі, включно з розвитком князівських прав. Його праці показують взаємодію між церковними і світськими структурами у формуванні імперської ідентичності. Значний вплив справив Карл-Фердинанд Вернер, що розробив концепцію походження лицарства та специфіки німецького васалітету. Він наголошував, що у Німеччині лицарство виникло раніше і було тісніше пов'язане з імператорською владою, ніж у Франції. Англійський історик Тімоті Ройтер у своїй синтетичній праці «Німеччина у ранньому середньовіччі, 800 – 1056» [61] (*Germany in the Early Middle Ages, 800 – 1056* (1991)) показав, що ще з доби Оттонів імперія будувалася як союз регіональних еліт, які зберігали власну політичну автономію. Його аналіз допоміг інтегрувати німецьку історію у ширший європейський контекст.

У сучасній історіографії особливе місце займає монографія Пітера Вілсона «Священна Римська імперія: тисяча років історії Європи» [71] (*The Holy Roman Empire: A Thousand Years of Europe's History*, 2016). Автор представляє імперію як «європейський політичний космос», де

співіснували десятки князівств, вільних міст і церковних територій. Вілсон наголошує, що імперський васалітет не можна розглядати у відриві від регіональної специфіки: Баварія, Саксонія чи Богемія мали суттєво різні правові та соціальні традиції [71, с. 162].

Отже, німецька історіографія традиційно підкреслює регіональну строкатість і «децентралізовану» природу феодалізму у Священній Римській імперії. Якщо французькі та англійські дослідники намагалися вибудувати універсальну модель, то німецька наука сформувала підхід, близький до регіоналізму: імперія постає не як монолітна держава, а як політичний союз князівств і міст. Цей підхід на сьогоднішній день підтримують і сучасні дослідники, зокрема Вікем, який вважає, що «феодалізм у Німеччині радше був системою рівноваги між імператором і регіональними елітами, ніж класичною васальною пірамідою» [70, с. 95].

Італійська історіографія. Вивчення італійського варіанту феодалізму займає особливе місце у європейській медієвістиці. Якщо для Франції чи Німеччини ключовим предметом дослідження залишаються відносини сюзеренітету та васалітету, то в Італії історики значно більше уваги приділяли становленню та функціонуванню міських комун, специфіці відносин між папством, імперською владою та місцевими політичними інститутами. Ця особливість пов'язана з тим, що саме в Північній та Центральній Італії у XI – XII ст. зародилися моделі міського самоврядування, які фактично поєднували у собі риси феодальної й протомодерної організації суспільства.

Одним із перших великих англомовних досліджень був доробок Джона Кеннета Хайда, який у праці «Суспільство та політика в середньовічній Італії» (*Society and Politics in Medieval Italy*, 1973) детально розглянув соціальну структуру та політичні інститути комун [51, с. 103]. Автор наголошував, що італійські міста від самого початку мали тенденцію до самоврядування та до формування інституцій

колективного управління. Особливу увагу він приділяв ролі консулів та рад, які поступово перебрали на себе функції, що в інших європейських регіонах залишалися за феодалними сеньйорами. Ця теза Хайда багато в чому визначила подальший напрям досліджень італійських міст.

Важливе місце у вивченні проблеми займають праці Данієля Вейлі. Його книга «Італійські міста-республіки» [69] (*The Italian City-Republics*, 1988) стала класичним узагальненням політичної історії італійських комун від їхнього зародження у XII столітті до трансформації у синьйорії в XIV ст. Вейлі підкреслював, що комуна виникала як союз місцевої знаті, купців та ремісників, а ключовою інституцією був подеста – запрошений іноземний чиновник, що забезпечував відносну нейтральність влади [69, с. 54]. Його концепція дозволила поєднати соціально-економічний та політичний підхід у поясненні специфіки італійського феодалізму.

Особливої уваги заслуговує внесок Філіпа Джонса, який у книзі «Італійське місто-держава: від комуни до синьйорії» [52] (*The Italian City-State: From Commune to Signoria*, 1997) простежив еволюцію політичних структур від республіканської форми до індивідуальної влади сеньйорів. Джонс пояснював цю трансформацію зростанням внутрішніх конфліктів між міськими елітами та потребою в стабільній виконавчій владі [52, с. 212]. Таким чином на прикладі італійських міст він показав, що криза класичного феодалізму не знищувала політичні інститути, а трансформувала їх у нові форми.

Значний внесок у розробку політичної проблематики зробив італійський медієвіст Джованні Табакко, автор праці «Боротьба за владу у середньовічній Італії» [67] (*The Struggle for Power in Medieval Italy*, 1989). Він розглядав італійський феодалізм як постійний баланс між трьома центрами влади: імператором, папством і міськими комунами. Саме ця тріада визначала специфіку італійського політичного життя, яке

відрізнялося від французької централізації чи німецького «імперського васалітету» [67, с. 69].

Соціально-економічний аспект італійського феодалізму досліджував Девід Герліхі. У праці «Середньовічна та ренесансна Пістоія» [50] (Medieval and Renaissance Pistoia) він простежив, як соціальні зміни в окремому місті відбивали загальноіталійські тенденції. Герліхі наголошував на ролі родини та громади у підтриманні соціальної стабільності, а також показував, що саме в Італії раннього середньовіччя формувалися передумови економічної активності, що згодом зробили регіон центром європейської торгівлі [50, с. 94]. Його підхід дозволяє краще зрозуміти зв'язок між феодальними інститутами та економічними процесами.

Значний вплив на розуміння політичної культури італійських комун справила книга Лауро Мартінеса «Влада та уява: міста-держави в Італії епохи Відродження» [56] (Power and Imagination: City-States in Renaissance Italy). Мартінес підкреслював, що комунальна система була не тільки політичним устроєм, а й середовищем формування нових ідей про громадянство, права та політичну відповідальність [56, с. 77]. Його праці допомогли побачити в італійських комунах не лише локальні феодальні інститути, а й прообрази нової політичної культури Європи.

Сучасні дослідники італійського феодалізму наголошують на його унікальності порівняно з іншими регіонами Європи. Крістофер Вікхем у праці «Снохідна прогулянка у Новий світ» [70] доводить, що виникнення комун стало результатом поступових соціальних змін. Андреа Гамберіні у виданні «Італійська держава епохи Відродження» [43] аналізує еволюцію політичних інститутів від середньовічних комун до ренесансних держав. Тревор Дін у книзі «Міста Італії в пізньому Середньовіччі» [39] акцентує увагу на соціальній історії міст та на ролі широких верств населення у політичному процесі.

Отже, італійська історіографія феодалізму характеризується особливим акцентом на вивченні міських комун, які стали основною формою реалізації феодальних відносин у регіоні. Італійські дослідники доводять, що феодалізм міг набувати інших, більш колективістських та міських форм.

Іспанська історіографія. Іспанія поєднувала риси класичного західноєвропейського феодалізму з унікальними чинниками, такими як тривала Реконкіста, мультиконфесійність суспільства (християни, мусульмани, юдеї) та існування потужних муніципальних традицій. Це визначило своєрідність наукових підходів до проблеми, які розвивалися упродовж XX – початку XXI ст.

Вагомий внесок у вивчення іспанського середньовіччя здійснив Клаудіо Санчес-Альборнос, який ще у середині XX століття підкреслював відмінність іспанського феодалізму від французького чи англійського. На його думку, вирішальним фактором стало постійне протистояння християнських королівств із мусульманською Аль-Андалус, що надавало феодальним відносинам мілітарного характеру і сприяло формуванню особливого типу васалітету [63, с. 58].

Американський дослідник Джозеф О'Каллаган розглядав середньовічну Кастилію та Арагон у ширшому контексті європейських державних процесів. У монографії «Історія середньовічної Іспанії» [57] він показав, що інститути васалітету та кортесів поєднували традиційні феодальні практики з елементами станово-представницької монархії [57, с. 219]. Особливу увагу він приділяв ролі міст, які виступали важливим фактором політичного життя Іспанії. Схожих поглядів дотримувався і Томас Н. Біссон, який досліджував процес формування іспанських кортесів як унікальної інституції, що поєднувала риси міської автономії та станових зборів [34, с. 97].

У сучасній іспанській та міжнародній медієвістиці помітна тенденція до міждисциплінарних підходів. Мануель Ретіго та Анхель

Гарсія де Кортасар у своїх працях досліджують зв'язок між правовими кодексами та соціальною структурою, вказуючи на адаптивність іспанського феодалізму до умов тривалого міжконфесійного співіснування [45, с. 141]. Також велике значення мають дослідження Крістофера Вікхема, який у своїх працях з порівняльної історії Європи розглядає Піренейський півострів як окремий випадок «периферійного» феодалізму, що водночас мав риси класичної моделі та унікальні місцеві інститути [70, с. 312].

Особливістю іспанської історіографії є те, що вона демонструє широкий спектр підходів – від класичних національних досліджень до сучасних порівняльних студій. Усі вони підкреслюють особливу роль Реконкісти, прикордонних громад та кортесів у формуванні специфічної моделі феодальних інститутів на Піренейському півострові.

Таким чином, історіографія проблеми розвитку феодальних інституцій у країнах Західної Європи доби Високого Середньовіччя надзвичайно багата та різнопланова. Вона пройшла шлях від класичних правових студій XIX століття до сучасних мультидисциплінарних підходів. Увага дослідників зосереджена на політико-правових аспектах, соціально-економічних структурах, культурно-символічних практиках. Але сучасна історіографія дедалі частіше трактує «феодалізм» не як єдину систему, а як поліцентричний комплекс моделей. Від англійського «королівського феодалізму» до італійського «комунального міського ладу», іспанської «реконкістної моделі» – кожен регіон мав власну динаміку. Як зазначає К. Вікхем: «поняття феодалізму корисне лише настільки, наскільки ми визнаємо його множинність» [70, с. 82]. Таким чином, регіоналістичний підхід дозволяє побачити не лише спільні риси, але й різноманіття феодальних інститутів, підкреслюючи, що Західна Європа у середньовіччі була мозаїкою політичних, соціальних і культурних практик.

1.2 Огляд джерельної бази

Вивчення феодалізму у країнах Західної Європи ґрунтується на широкому корпусі джерел, що охоплюють як нормативні акти королівської та князівської влади, так і місцеві правові кодекси, хартії та привілеї міст. Вони відображають специфіку соціально-економічного та політичного розвитку Франції, Англії, Священної Римської імперії, Італії та Іспанії в епоху високого середньовіччя [1 – 3].

Джерела з історії французького феодалізму включають як середньовічні капітулярії, так і пізніші збірники звичаєвого права. Капітулярії Каролінгів (VIII – IX ст.) – це законодавчі збірки, що видавалися королями для врегулювання відносин між королівською владою, аристократією та церквою. Вони містять постанови щодо військових повинностей васалів, організації судів та земельних пожалувань. У «Капітулярії 802 року» йдеться про обов'язок усіх вільних людей присягати на вірність королю [5]. Це свідчить про поступову інституціоналізацію васальних зв'язків.

Важливим джерелом пізнішого часу є «Сеньйоріальний звичай Бовезі» (*Coutumes de Beauvaisis*) Філіпа де Бомануара (1283). Ця пам'ятка описує норми сеньйоріальної юрисдикції та обов'язки селян. Наприклад, Бомануар уточнює, що «селянин мусить відробляти панщину стільки днів, скільки це визначено звичаєм його сеньйорії» [2, с. 112]. Це джерело є надзвичайно важливим для дослідження соціальної стратифікації французького суспільства XIII ст.

Крім того, у Франції збереглися численні хартії комунальних вольностей, видані містам, які поступово виборювали автономію. Наприклад, хартія міста Лаон 1128 року підтверджувала право містян на самоврядування й власний суд [10]. Такі документи ілюструють взаємодію королівської влади з міськими громадами, що ставали важливими політичними гравцями.

Для Англії джерельна база має особливе значення, оскільки збереглися унікальні записи, які дозволяють простежити трансформацію феодальних відносин від моменту нормандського завоювання. «Книга Страшного суду» [9] (Domesday Book, 1086) – унікальний перепис земельних володінь і населення, проведений за наказом Вільгельма Завойовника. Документ відображає структуру землеволодіння, кількість селянських господарств, розміри повинностей. Так, у графстві Кент зафіксовано понад 1500 вілланських господарств, що сплачували ренту й відробляли дні панщини [9, с. 276].

Надзвичайне значення має «Велика хартія вольностей» [1] (Magna Carta Libertatum, 1215), яка обмежувала королівську владу, гарантувала права баронів та міст. У ст. 39 зазначено: «Жодна вільна людина не буде заарештована чи ув'язнена інакше, ніж за законним вироком рівних їй» [1]. Це одне з перших положень про судові гарантії, що відображає специфіку англійської правової традиції.

До англійських джерел також належать «Кларендонські асизи» [22] (Assize of Clarendon, 1166) – судова постанова Генріха II, що реформувала систему правосуддя та «Вестмінстерський статут» [4] (Statute of Westminster, 1275), який унормував питання землеволодіння. Ці документи демонструють ранній розвиток правової централізації в Англії.

У Німеччині феодальні інститути мали виразну специфіку через слабку централізацію імперської влади та значну автономію князів. Головним нормативним актом є «Золота булла» 1356 року, яка закріпила виборність імператора сімома курфюрстами. Документ визначав не лише процедуру виборів, а й підтверджував широкі князівські права: «Кожен князь у своїй землі має ту ж владу, яку король має в імперії» [8]. Це положення показує, наскільки обмеженою була влада монарха.

Крім того, у корпусі «Історичні пам'ятки Німеччини» (Monumenta Germaniae Historica) містяться численні хартії імператорів, наприклад,

дарчі грамоти Оттона I (962 р.), які підтверджували земельні пожалування церкви та світським князям [16]. Такі документи дозволяють відтворити механізми земельного розподілу та васальних зв'язків.

Суттєве значення також мають міські хартії німецьких міст, зокрема Любека (1226) [16], які гарантували право на власне право та торговельні привілеї. Це свідчить про специфічний розвиток німецького феодалізму – поєднання князівської децентралізації та сильної ролі міст.

Феодалізм в Італії розвивався під впливом особливих політичних умов – постійної боротьби між імператором та папством і водночас зростання міських комун.

Найважливішим документом є «Констанцький мир» (1183), що закріпив автономію північноіталійських міст після їхньої перемоги над Фрідріхом Барбаросою. У договорі підтверджувалося право комун самостійно обирати консулів і збирати податки [7]. Це показує специфіку італійського варіанту феодалізму – поєднання сеньйоріальних прав із комунальною свободою.

Додаткове значення мають статути міст. Наприклад, Статут Флоренції 1322 року визначав склад міської ради та функції консулів. У Болоньї до статутів інтегрувалися університетські корпорації, що ілюструє зрощення освітніх і політичних структур [5]. Такі джерела дозволяють простежити, як феодальні відносини у формі сеньйоріальної залежності поєднувалися з ранніми елементами самоврядування та республіканських інституцій.

У Піренейських королівствах феодальні відносини формувалися в умовах Реконкісти та мультиконфесійного середовища. Основним типом джерел є фуероси – місцеві правові кодекси, надані громадам. Фуеро де Кастильєхо (XII ст.) регламентував військові повинності селян і гарантував їхні права на землю [20]. Подібні кодекси демонструють

специфіку прикордонного феодалізму – активне залучення селян до воєнної служби проти мусульман.

Важливим документом є кодекс «Сім партид» Альфонсо X Мудрого 1265 року. Він об'єднав римське, канонічне та звичаєве право, систематизував обов'язки васалів та права сеньйорів. У тексті зазначається: «Васал повинен зберігати честь свого сеньйора і служити йому радою та зброєю» [14]. Цей документ є фундаментом для розуміння іспанської специфіки феодалізму – поєднання васальних відносин із сильною королівською владою та впливом права.

Крім того, акти кортесів Леона (1188 р.) [6] стали першим прикладом станово-представницької інституції в Європі, що передувала парламентам. Вони відображають роль міст і шляхти у формуванні державної політики Іспанії.

Крім корпусу писемних джерел важливими є картографічні матеріали, які відіграють провідну роль у реконструкції політичної, адміністративної та земельної структури феодальних держав доби високого середньовіччя. Карти дозволяють візуалізувати межі князівств, васальні зв'язки, територіальну децентралізацію, комунальні простори, кордони Реконкісти та шляхів торгівлі. У процесі дослідження застосовувались середньовічні атласи та реконструкції (сучасні картографічні реконструкції, засновані на середньовічних хартіях, хроніках та археологічних даних), історичні карти (оцифровані з давніших видань), ГІС-проекти (геоінформаційні системи, що накладають історичні кордони на сучасні мапи), онлайн-картографічні ресурси та інтерактивні мапи.

Масштабними проектами, що відображають усю територію Європи, є *Orbis Latinus* [19] (історична карта латинських назв регіонів Європи), *Historical Atlas of the Middle World* [17] (карта середньовічної Європи з межами королівств у 1000 – 1300 роках), *The Geacron Historical*

Atlas [11] (інтерактивна карта, де відображені зміни кордонів країн і князівств за роками).

Якщо говорити про ключові регіони Західної Європи, то є також вузько спеціалізовані проєкти: Франція – Gallica [10] (оцифровані мапи Фракії, Франкської імперії, королівств Західна Франція та Середня Франція), Англія – OpenDomesday [18] (інтерактивна карта, що відображає дані з Книги Страшного суду в розрізі графств та маєтків у 1086 році), British Library: Maps and views of the British Isles [4] (колекція історичних карт Англії, включно з реконструкціями середньовічних кордонів), Німеччина – Historical maps of the Holy Roman Empire [13] (карта імперії XIV ст. з кордонами князівств, курфюрстів і вільних міст), Monumenta Germaniae Historica [15] (карти територіальних змін імперії з прикладними даними), Historical GIS Germany [12] (часові карти Священної Римської імперії з просторовим аналізом), Італія – Pleiades [21] (база даних середньовічних географічних назв з інтегрованими картами), Іспанія – PARES [20] (архіви, що містять історичні карти Реконкісти, королівств Леон, Кастилія, Арагон та Гранада), Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes [3] (збірка історичних карт Іспанії з вказанням кордонів королівств і халіфатів).

Таким чином, джерельна база регіональної специфіки феодалізму у країнах Західної Європи доби високого середньовіччя є досить чисельною та різноманітною. Для Франції характерні звичаєві кодекси і хартії комун, для Англії – детальні земельні описи та хартії прав, для Священної Римської імперії – імператорські булли й князівські грамоти, для Італії – статuti міст і мирні договори, для Іспанії – фуероси та кодекси, що поєднували різні правові традиції. Картографічні джерела – важливий компонент джерельної бази, що доповнює корпус писемних джерел. Вони дозволяють не лише відтворити географічні рамки і політичні ландшафти, а й проаналізувати, яким чином просторові чинники впливали на форму феодалізму в різних регіонах Європи. Це

різноманіття відображає не лише загальноєвропейські риси феодалізму, а й унікальну регіональну специфіку, яка стала визначальною у подальшому розвитку політичних і соціальних структур Європи.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (XI – XIV СТ.)

2.1 Соціальна структура феодального суспільства

Феодальне суспільство Західної Європи періоду високого середньовіччя мало яскраво вражену ієрархічну структуру, яка спиралася на систему особистої залежності та розподілу функцій між станами. Упродовж XI – XIV століть утверджується класична «станово-феодальна піраміда», що визначає місце кожної людини у суспільстві. Згідно з поширеною у середньовічній літературі концепцією *oratores, bellatores, laboratores* («ті, що моляться, ті, що воюють, ті, що працюють»), європейське суспільство уявлялося як цілісний організм, де кожна група мала свою незамінну функцію [24, с. 20]. Проте ця модель була радше ідеологічною, ніж реальною соціологічною схемою. Вона відображала уявлення про божественний порядок, тоді як на практиці становий поділ був набагато складнішим і мав регіональні відмінності [55, с. 45; 56, с. 38].

Вершину соціальної піраміди становив феодал – землевласник, який отримував право на землю (феод, бенефіцій або лен) в обмін на військову службу та вірність старшому сюзеренові. Саме ця група формувала соціальний прошарок лицарства, що стало символом епохи середньовіччя [36, с. 72].

Система васалітету передбачала багаторівневі зв'язки: король мав своїх безпосередніх васалів – крупних магнатів та герцогів, які, у свою чергу, – підвасалів, ієрархія могла сягати кількох щаблів. Ключовими елементами були обряд омажу та присяга на вірність. У хартіях XI – XII століть, які містяться у збірках *Medieval Sourcebook*, неодноразово підкреслюється сакральний характер таких присяг [10; 30, с. 145]. Особливістю періоду XII – XIII століть було формування замкової

системи та професійного лицарства. Володіння землею дедалі більше пов'язувалося з обов'язком служби, а також із правом здійснювати судочинство над залежними [24, с. 35; 38, с. 98].

Духовенство утворювало відносно замкнену соціальну верству, яка мала як релігійну, так і економічну вагу. Католицька церква була найбільшим землевласником Західної Європи: монастирі, єпископства та абатства володіли сотнями маєтків, організованих за феодалним принципом. Важливим було поєднання духовної влади із сеньйоріальними правами. Наприклад, монастирі у Франції чи Німеччині володіли кріпаками, стягували оброк, судили на своїй території. Тому духовенство виступало не лише духовним, а й економічним та політичним чинником [44, с. 50; 46, с. 112]. Роль церкви у соціальній ієрархії полягала у легітимізації станових порядків: ідея «трьох станів» активно пропагувалася богословами, які пояснювали нерівність як природний і божественний порядок [24, с. 28; 55, с. 47].

Найчисельніший стан становили селяни. Їхнє становище мало суттєві відмінності залежно від регіону: від повністю закріпачених (*servi*) до відносно вільних орендарів. У Франції та Німеччині у XI – XIII ст. значна частина селян перебувала в особистій залежності, відпрацьовуючи панщину, сплачуючи натуральний чи грошовий оброк [37, с. 90; 49, с. 63]. В Англії, за даними Книги Страшного суду 1086 року, існувала градація від вільних (*freemen*) і вілланів до сервів, що підкреслює багатоступовість становища сільського населення [9, с. 345-350]. Високого середньовіччя досягла тенденція до комутації повинностей: заміна панщини грошовим оброком, що стало передумовою розвитку ринкових відносин [24, с. 40; 39, с. 81]. Проте до XIV століття зберігалася значна кількість селян, прикріплених до землі та позбавлених свободи пересування.

Паралельно з традиційною тристановою моделлю від XI століття дедалі більшої ваги набувають міста. Міське населення (ремісники,

купці, дрібні торговці) не вписувалося у схему *oratores – bellatores – laboratores*. Міста Західної Європи, насамперед в Італії, Фландрії та Німеччині, виборювали комунальні права, отримуючи хартії вольностей. У цих документах чітко простежується прагнення міських громад зменшити залежність від сеньйора, запровадити власне управління та суд [28, с. 120-125; 29, с. 95-100]. У Франції та Англії з XIII століття формується «третій стан» як політична сила: міщани отримують представництво у станово-представницьких органах (Генеральні штати, Парламент) [32, с. 110; 40, с. 56]. Це означало поступову трансформацію соціальної структури та її ускладнення.

Попри загальну закритість станової системи, у період XI – XIV століть існували форми обмеженої мобільності. Шлях до лицарства був відкритий для заможних вільних селян чи міщан, які могли придбати землю або вступити на службу до феодала. З іншого боку, збіднілі дрібні феодали часом опинялися у становищі найманців або орендарів [52, с. 27]. Особливе місце займала церква як канал мобільності: через монастирі та духовні кар'єри вихідці з нижчих верств могли досягати високих позицій у суспільстві [50, с. 40; 51, с. 33].

Отже, соціальна структура Західної Європи у XI – XIV ст. визначалася поєднанням станової ієрархії та феодалських відносин особистої залежності. Її характерними рисами були домінування військово-службової аристократії та сакральне підґрунтя влади, велика роль церкви як окремого стану та найбільшого землевласника, переважання селянства, значна частина якого перебувала у різних формах залежності, зростання ролі міст і формування «третього стану», що виходив за межі класичної тристанової моделі. Ця структура мала регіональні особливості, але загалом заклала підвалини європейського суспільного розвитку, визначаючи соціальні та політичні процеси аж до початку періоду Нового часу.

2.2 Економічна основа феодалізму

Головною економічною передумовою феодалізму була земля – основне джерело багатства, влади та соціального статусу. У Західній Європі XI – XIV століть панувала система крупного землеволодіння, що поєднувала приватні наділи феодалів та залежні селянські господарства. Земельна власність набула характеру феоду (лену), що передавався у спадок і надавався сюзереном васалу за службу [24, с. 25-28].

У Франції та Англії землеволодіння було суворо пов'язане з васальною службою. В Англії після нормандського завоювання 1066 року всі землі вважалися формальною власністю короля, що підтверджує Книга Страшного суду 1086 року, яка відображає детальний розподіл угідь між васалами Вільгельма Завойовника [9, с. 345-350]. У Німеччині та Італії земельні відносини мали більш фрагментований характер через специфіку політичної роздробленості [27, с. 112-115; 39, с. 200-210].

Основною формою організації господарства був манор (сеньйорія). Манор складався з двох частин: демесн або домен (володіння землевласника, які оброблялися на його користь) та селянські наділи, за користування якими селяни відпрацьовували повинності. Селяни зобов'язані були виконувати панщину (роботу на полі сеньйора), сплачувати натуральний оброк (частину врожаю) або грошову ренту. Протягом XI – XIII століть відбувалося поступове зростання ролі грошових платежів, особливо в регіонах з розвиненим ринком (Фландрія, Північна Італія). Це явище отримало назву комутації повинностей [55, с. 50-55]. Манор виконував також адміністративну та судову функції. У джерелах (хартії, збірки капітуляріїв) простежується, що сеньйор мав право судити залежних селян, стягувати штрафи,

контролювати шлюбні та спадкові відносини [4; 5; 16]. Це поєднувало економічну експлуатацію з особистою залежністю.

Феодальна економіка трималася на системі феодальної ренти, що набувала кількох форм. Перша з них – відробіткова (панщина), яка була характерною для раннього періоду, особливо у Франції та Німеччині. Друга – натуральна, яка становила частину продукції (зерно, худоба, ремісничі вироби). Третя – грошова рента (ценз, чинш), яка поширювалася з XII – XIII століття, коли зросла торгівля та обіг грошей [24, с. 32-33; 39, с. 205]. Розвиток грошової ренти мав велике значення, адже сприяв формуванню ринкових відносин, розвитку міст та ремесел. У статутах і хартіях міст (наприклад, у Фландрії чи Ломбардії) відображено, як сеньйори дозволяли селянам викуповувати повинності за гроші [41, с. 122-125; 54, с. 97-100].

XI – XIII століття стали періодом аграрної революції у Західній Європі, яка проявлялась у поширенні трипільної системи землеробства замість двопільної, використанні важкого плуга з металевим лемешем і кінської упряжі (хомута) та удосконаленню млинів та іригаційних споруд. Ці новації підвищили врожайність, що дозволило прогодувати більшу кількість населення і стимулювало зростання міст [42, с. 140-145]. У хроніках XII століття зафіксовано появу «надлишків» продукції, які йшли на ринок [20].

Зростання сільськогосподарської продуктивності та комутація повинностей стимулювали розвиток внутрішньої та міжнародної торгівлі. З'являються великі ярмарки у Шампані, активно розвиваються середземноморські торгові центри (Генуя, Венеція, Флоренція). Міста ставали осередками ремесла і торгівлі, руйнуючи замкненість натурального господарства. Хартії вольностей, надані містам, дозволяли формувати власні економічні структури – гільдії, цехи, купецькі корпорації [52, с. 120-125; 62, с. 95-100]. У XIII столітті міські

економічні інститути стають важливою складовою феодалної системи, зміцнюючи баланс між сеньйором і залежними.

Феодална економіка мала ряд регіональних особливостей, які зумовлювались специфікою історичного розвитку. Зокрема, Франція стала класичним прикладом домінування сеньйоріальних відносин і поступового переходу від панщини до грошової ренти [24, с. 25-33]. В Англії після нормандського завоювання збереглася сильна королівська влада, що впливало на організацію земельної власності [9, с. 345-350]. У Німеччині політична роздробленість призводила до великої різноманітності господарських відносин: від великих князівських маєтків до дрібних алодів [27, с. 112-115]. В Італії сільське господарство поєднувалося з розвиненою міською економікою (комунальні республіки) [39]. В Іспанії специфіка полягала у поєднанні феодалних структур з процесом Реконкісти, коли землі відвойовувалися і надавалися лицарям та церкві як лен [45, с. 180-185].

Таким чином, економічна основа феодалного ладу Західної Європи XI – XIV ст. ґрунтувалася на пануванні великого землеволодіння та маноріальної системи. Вона передбачала залежність селян від сеньйора та сплату різних форм ренти. Упродовж цього періоду відбувався поступовий перехід від відробіткової та натуральної ренти до грошової, що стало важливим фактором економічної модернізації середньовічного суспільства. Розвиток аграрних технологій і комутація повинностей сприяли зростанню продуктивності, розширенню торгівлі та появі нових економічних центрів – міст. Відповідно, економічна база феодалізму була динамічною та мала регіональні особливості, що визначали різні траєкторії розвитку європейських держав.

2.3 Політична організація феодалних держав

Політична система Західної Європи у добу високого середньовіччя була безпосередньо пов'язана з соціально-економічною структурою

феодалізму. Вона формувалася навколо взаємин сюзеренітету і васалітету, що визначали не лише статус окремої людини, а й механізми організації державної влади. Традиційна державність, у класичному розумінні, значною мірою поступалася місцем розгалуженій системі особистих відносин між землевласниками, що унеможливлювало централізацію та створювало мозаїчну картину політичної карти Європи [24, с. 40-45].

Васальна присяга і феодалний контракт виконували роль «правової конституції» доби, закріплюючи права та обов'язки сторін. На думку Ж. Дюбі, політична влада в XI – XII століттях базувалася радше на традиції та звичаї, ніж на писаному праві, і лише поступово еволюціонувала у напрямі формування державних інституцій [41, с. 120-125].

Монарх у феодалній державі вважався верховним сюзереном, однак його влада мала чіткі обмеження. У Франції королівська влада в XI – XII століттях поширювалася фактично на королівський домен, реальна сила належала великим герцогам і графам [24, с. 42-44]. Подібна ситуація спостерігалася і в Священній Римській імперії, де імператор був змушений рахуватися з правами курфюрстів та регіональних князів [71, с. 210-220]. Тільки в Англії після нормандського завоювання 1066 року вдалося закласти міцніші основи централізованої влади, про що свідчить книга Страшного суду 1086 року як інструмент контролю над земельними ресурсами [9, с. 345-350].

Водночас монархія поступово набувала рис державності. У Франції вже у XIII столітті почалося формування системи королівської юстиції та постійної адміністрації [24, с. 45-48]. В Англії розвиток «common law» та Велика хартія вольностей 1215 року створили підґрунтя для обмеження королівської влади та інституціоналізації політичної системи [1; 30, с. 143-148].

Особливістю політичної організації Західної Європи була багаторівнева структура влади. Герцогства, графства, баронії виступали фактичними «малими державами» з власними адміністративними та судовими інституціями [24, с. 42-46]. Васали в межах своїх володінь мали право на здійснення судочинства, збору податків, ведення війни, що зумовлювало розпорошення влади та політичний партикуляризм. Прикладом цього є розвиток князівств у Німеччині, де імператорська влада була номінальною, а політична реальність визначалася могутністю територіальних князівств. Саме ця обставина, на думку Ф. Мейтленда, пояснює відсутність єдиного німецького «національного королівства» у середньовіччі [55, с. 60-65].

У період XIII – XIV століть на ґрунті феодальної політичної системи виникають перші форми станово-представницьких інституцій. Англійський парламент, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії стали проявом нової тенденції – поступової інституціоналізації участі суспільства у політиці [20, с. 20-25; 6, с. 1-12]. Хоча їхня первісна функція зводилася переважно до затвердження податків і консультування монарха, вони заклали традицію представництва, що у перспективі сприяло розвитку європейської парламентарної культури.

Окремим аспектом була роль церкви. У середньовічній Європі вона виступала не лише духовною інституцією, а й потужною політичною силою [41, с. 130-135]. Папство у XI – XII столітті утвердило свою зверхність над монархами, ініціювало Хрестові походи, активно впливало на династичні суперечки [47]. Церковні структури часто дублювали або замінювали світські інститути, а канонічне право стало важливим елементом правової системи феодальних держав [37, с. 60-65].

Особливе місце в політичному житті Західної Європи посідали міські комуни. В Італії, Фландрії, Рейнській області відбувалося активне самоуправління міст, що здобували хартії вольностей, самостійні судові

органи та військові загони [29, с. 95-100; 39, с. 200-210]. Це кидало виклик феодальним сеньйорам і створювало альтернативний тип політичної організації. У низці італійських міст (Флоренція, Венеція, Мілан) комунальна система фактично трансформувалася у міські республіки, що існували паралельно з феодальними державами [51].

Політична влада тісно перепліталася з військовою функцією. Обов'язок васала надавати військову службу був основою обороноздатності держави [24, с. 43-44]. Хрестові походи, внутрішні війни між князями та боротьба монархів за розширення домену показують, що військовий чинник був ключовим у функціонуванні феодальної політичної системи [47, с. 55-60]. Лицарство, як соціальний стан, виконувало і політичну роль, беручи участь у радах та виконуючи функції управління [26, с. 394].

Отже, політична організація феодальних держав Західної Європи XI – XIV століть характеризувалася партикуляризмом і багаторівневістю влади, домінуванням особисто-правових відносин сюзеренітету і васалітету, поступовим формуванням централізованих монархій у Франції та Англії, сильною роллю церкви і комунального руху, зародженням станово-представницьких органів. Ця складна та багатогранна система стала підґрунтям для подальшої еволюції державності в Європі, забезпечивши перехід від середньовічних структур до ранньомодерних форм політичної організації.

РОЗДІЛ 3

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ (XI – XIV СТ.)

3.1 Королівська влада та васальні князівства у Франції

На початку XI століття Франція являла собою політичну мозаїку, у якій королівська влада Капетингів була вкрай обмеженою. Володіння короля фактично зводилися до королівського домену навколо Парижа та Орлеана. Решта території контролювалася потужними васальними князями – герцогами Нормандії, графами Фландрії, герцогами Аквітанії, графами Тулузи. У багатьох випадках їхня влада перевищувала королівську як у фінансовому, так і у військовому вимірах [70]. М. Блок підкреслював, що васальна система у Франції не лише обмежувала монарха, а й створювала умови для фрагментації країни: «король був першим серед рівних, а його васали володіли фактичною суверенністю» [24, с. 212].

Перші Капетинги (Гуго Капет, Роберт II, Генріх I) мали мінімальні можливості впливати на князів. Їхнє панування спиралося радше на авторитет королівського титулу й сакральний характер влади, ніж на реальні механізми управління. Ж. Дюбі наголошував, що головним ресурсом монарха у XI столітті була символічна функція «охоронця порядку й Божого намісника», яка легітимізувала його позицію серед знаті [41, с. 67]. У цей період герцоги і графи будували власні замки, укладали договори з васалами, карбували монету, що свідчило про значну автономію. Наприклад, герцог Нормандії після 1066 року одночасно був королем Англії (Вільгельм Завойовник) і володів ресурсами, які значно перевищували французькі королівські [55, с. 145].

Рішучий перелом у боротьбі королів з васалами відбувся за правління Філіпа II Августа (1180 – 1223). Завдяки перемозі над англійським королем Іоанном Безземельним у битві при Бувіні у 1214

році французька корона приєднала Нормандію, Анжу, Мен, Турень та частину Пуату. Це стало одним із ключових моментів у посиленні централізації [41, с. 112]. Велика хартія вольностей 1215 року, видана вже після поразки Іоанна в Англії, демонструє, що французький король фактично зумів зламати могутність англонормандської династії на континенті [1; 36, с. 100]. Філіп II активно реформував адміністрацію: створив бальяжі (bailliages) та призначав королівських чиновників-балії, які контролювали домен та щойно приєднані землі. Це стало кроком до уніфікації управління та послаблення влади місцевих сеньйорів [48, с. 278].

У середині XIII століття влада короля досягла нової висоти за правління Людовіка IX Святого (1226 – 1270). Він започаткував королівську судову систему, яка дозволила підданим оскаржувати рішення феодальних судів у королівському парламенті (Parlement de Paris). Це істотно підірвало автономію князів [41, с. 143]. Подальший крок здійснив Філіп II Красивий (1285 – 1314). Його правління супроводжувалося активною фінансовою політикою, створенням Генеральних штатів у 1302 році, які легітимізували королівські податки. Конфлікт з папою Боніфацієм VIII показав, що французька монархія вже здатна кинути виклик навіть найпотужнішому духовному авторитету [24, с. 312].

Попри централізаційні зусилля Капетингів, система васальних князівств залишалася головним обмеженням для королівської влади. Французька монархія в XI – XIV століттях фактично співіснувала з напівсуверенними регіональними центрами влади, які зберігали власні військові сили, податкову систему та нерідко вели самостійну зовнішню політику. Найбільш показовими прикладами стали Бургундія, Фландрія та Бретань.

Бургундія у період високого середньовіччя зберігала відчутну політичну та культурну самобутність. Герцоги володіли розгалуженим

адміністративним апаратом, збирали податки, карбували власну монету. Їхні шлюби нерідко зміцнювали позиції династії поза межами Франції: зокрема шлюб герцога Гуго IV (1213 – 1272) з Беатрисою Наваррською пов'язав Бургундію з Кастилією та Наваррою [24, с. 318]. У XIV столітті герцоги посилили вплив на міжнародній арені: вони брали участь у Столітній війні як союзники то Англії, то Франції. Саме ця династична гнучкість згодом створила основу для формування «Бургундської держави», що у пізньому середньовіччі претендувала на роль самостійного європейського центру влади [41, с. 211].

Фландрія була особливим випадком: на відміну від більшості феодальних утворень, її сила спиралася не стільки на аристократію, скільки на міські комуни. Міста Брюгге, Гент, Іпр перетворилися на провідні центри європейського текстильного виробництва й міжнародної торгівлі. Місцеві графи мусили рахуватися з впливом міщанських корпорацій, які володіли значними фінансовими й військовими ресурсами. Кульмінацією протистояння між французькою короною та Фландрією стала битва при Куртре у 1302 році. Фламандське ополчення, сформоване переважно з міщан та ремісників, завдало нищівної поразки французькому лицарству, що стало символом зростання сили міст [54, с. 187]. Після цього французька влада була змушена надати Фландрії значні автономні права, закріплені у низці хартій [58, с. 223].

Бретань відзначалася своєю географічною відокремленістю та кельтською культурною специфікою. Герцоги Бретані постійно балансували між Францією та Англією. Так, під час англо-французьких конфліктів XIII – XIV століть вони нерідко визнавали сюзеренітет англійського короля, що дозволяло їм зберігати фактичну незалежність. Найяскравішим прикладом стала Війна за бретонську спадщину (1341 – 1364), у якій французька та англійська корони підтримували різних претендентів на герцогський престол. Це засвідчило, що Бретань

залишалася не інтегрованою до французької державності, а радше «буферною зоною», стратегічно важливою для обох великих монархій [59, с. 344].

Усі три регіони – Бургундія, Фландрія та Бретань – постійно змушували королів шукати компромісів. Монархія не могла ігнорувати їхній економічний та військовий потенціал: Бургундія мала сильні династичні зв'язки в Європі, Фландрія контролювала ключові торговельні шляхи й фінансові ресурси, Бретань була стратегічним плацдармом у боротьбі з Англією. Тому французькі королі змушені були укладати договори, підтверджувати автономні хартії та інтегрувати місцеву знать у свою політичну систему шляхом шлюбів і пожалувань [41, с. 214].

Боротьба між королем та васальними князями у Франції мала довготривалі наслідки: вона сприяла централізації держави й формуванню апарату управління, водночас зберігала регіональний партикуляризм, що знову проявився під час Столітньої війни (1337 – 1453), коли деякі князівства підтримали англійців, конфліктна взаємодія між монархією та аристократією стала одним із факторів розвитку станово-представницьких інститутів. Як підкреслював М. Блок, саме у Франції «боротьба між короною та сеньйорами стала лабораторією європейської державності» [24, с. 355].

Таким чином, у XI – XIV століттях Франція пройшла шлях від слабкої монархії, що контролювала лише невеликий домен, до централізованої держави з розгалуженим адміністративним апаратом. Цей процес став можливим завдяки військовим перемогам Капетингів (особливо Філіпа II Августа), адміністративним та судовим реформам (Людвік IX, Філіп IV) та поступовому обмеженню автономії васальних князівств. Попри це, великі князівства (Фландрія, Бургундія, Бретань) зберігали відносну незалежність і неодноразово ставали опорою для антицентралістських сил. Така біполярність – поєднання

централізаторських тенденцій та стійкого регіонального партикуляризму – була визначальною рисою французького феодалізму епохи високого середньовіччя.

3.2 Нормандська модель в Англії

Нормандське завоювання 1066 року стало одним із найважливіших переломних моментів в історії англійського середньовіччя. На відміну від континентальних варіантів феодалізму, англійська модель, запроваджена Вільгельмом Завойовником і його наступниками, характеризувалася значно вищим рівнем централізації та контролю монарха над васалами. Ця «нормандська модель» сформувала специфічну систему відносин між короною, знаттю та селянством, яка зумовила політичну стабільність і водночас соціальну напруженість високого середньовіччя [36, с. 142].

Однією з ключових рис нормандського феодалізму була відсутність «роздробленості» на кшталт французької. Усі землі Англії Вільгельм I проголосив власністю корони. Це означало, що кожен феодал володів маєтком не як самостійний князь, а як тримач від імені короля. Така система суттєво обмежувала автономію баронів і запобігала виникненню напівнезалежних князівств, подібних до Бургундії чи Бретані у Франції [26, с. 417]. Монарх залишав за собою значний домен (royal demesne), що охоплював приблизно п'яту частину всієї землі країни. Це забезпечувало короля фінансовою базою та дозволяло напяму контролювати економічні ресурси [38, с. 18].

У 1086 році наказом Вільгельма було укладено Domesday Book («Книга Страшного суду») [9] – унікальний кадастровий опис усіх земель і ресурсів Англії. Жодна інша європейська держава того часу не мала настільки детальної адміністративної документації. Книга виконувала функцію не лише податкового реєстру, а й підтвердження королівських прав на верховну власність над усіма землями [40, с. 102].

Книга страшного суду фіксувала кількість плугів і худоби, чисельність селян різних категорій (*villani*, *bordarii*, *servi*) та прибутки маєтків до і після 1066 року. Цей документ дозволяв короні точно визначати податкові зобов'язання і не залишав місця для свавілля баронів. Як слушно відзначав М. Блок, англійський облік землі став «безпрецедентним проявом централізованої монархічної влади у феодальну добу» [24, с. 242].

Нормандська модель поєднувала класичний феодальний принцип «служби за землю» з новими формами контролю. Кожен барон отримував лен під зобов'язання виставляти певну кількість озброєних лицарів на заклик короля. Однак, на відміну від Франції, англійський король мав право безпосередньо звертатися до дрібніших васалів, минаючи баронів. Цей принцип, закріплений у славнозвісній «Солсберійській присязі» 1086 року, робив усіх землевласників прямими васалами корони [47, с. 157]. Таким чином, барони не могли перетворитися на напівнезалежних «удільних князів». Це стало ключем до відносної політичної єдності Англії у XI – XII століттях.

Англійське суспільство після завоювання залишалось багат шаровим, проте мало власну специфіку. Нормандська система не лише перенесла до Англії класичні феодальні категорії, а й трансформувала її відповідно до потреб сильної монархії.

Верховним власником усіх земель був король. На відміну від французької чи німецької моделей, де король міг втратити реальний контроль над частиною територій, англійський монарх юридично залишався єдиним «сеньйором» усіх земель країни. Це правило підтверджувалося і в Книзі страшного суду 1086 року, де всі володіння записувалися як утримувані «від короля» [9, с. 102].

Крупні васали, які напряду підпорядковувались монарху називались головними орендарями або «*tenant-in-chief*». Вони отримували землі у різних регіонах, що запобігало формуванню цілісних

«міні-князівств». Наприклад, Роджер Мортімер мав землі у Валлії, але також отримав наділи в центральній Англії, що не дозволяло йому зосередити владу в одному регіоні [40, с. 145].

Ще одним суспільним прошарком були субвасали – переважно дрібні лицарі (knights), які отримували маєтки безпосередньо від короля або від головних орендарів. За умовами Солсберійської присяги 1086 року, король визнавався верховним сюзереном навіть у разі посередництва барона. Це створювало додатковий «щабель контролю», який на континенті був відсутній [36, с. 157].

Основна маса залежних селян – віллани (villani) – мали власні наділи, але повинні були сплачувати ренту (грошову, натуральну або відробіткову) та виконувати панщину. На відміну від континенту, де значна частина селян мала статус сервіле без права користування землею, англійські віллани зазвичай володіли ділянкою (yardland), що підвищувало їхню господарську стабільність [49, с. 51].

Категорія повністю залежних селян – серви (servi), вони походили ще з англосаксонської доби та могли бути продані разом із землею. Проте вже з XII століття їхнє число поступово скорочувалося, і до XIII століття вони майже зникли, поступившись місцем кріпакам з обмеженою, але все ж певною правосуб'єктністю [64, с. 211].

На відміну від Франції чи Німеччини, в Англії значна частина селян мала відносну свободу. Вільні селяни (freemen) могли звертатися до королівських судів, укладати угоди, а іноді навіть виступати у ролі присяжних у місцевих судах. Наприклад, у графстві Кент традиційно зберігалися «гавелкіндські» звичаї спадкування, що дозволяли селянам розпоряджатися землею значно вільніше, ніж у континентальних країнах [55, с. 162].

Особливе місце у соціальній структурі займали міщани (burgesses). Їхня частка у суспільстві зросла завдяки розвитку міст та торгівлі, особливо у Лондоні, Йорку та Норвічі. Міщани отримували від королів

хартії з правом самоуправління, що зменшувало залежність від місцевих феодалів. Саме ця категорія у XIII столітті стала однією з опор парламентського руху [66, с. 134].

Економічна основа англійського феодалізму мала кілька особливостей. Перш за все це розвинене сільське господарство – в Англії домінував відкритий трьохпільний тип землеробства. У результаті уже в XII столітті країна мала відносно високу продуктивність зернового виробництва, що забезпечувало стабільний експорт до Фландрії [40, с. 89]. Другою особливістю був тісний зв'язок з європейською торгівлею. Англійська вовна стала ключовим експортним товаром, який визначав інтеграцію країни до міжнародних ринків. Контроль над вовняною торгівлею надавав короні стабільні доходи й дозволяв утримувати відносну незалежність від баронських податків [49, с. 112]. Важливу роль в Англії відігравали міста і комуни – хоча міське життя було менш розвиненим, ніж у Фландрії чи Північній Італії, воно все ж мало значення для королівської влади. Про це свідчить той факт, що монарх надавав хартії містам (Лондон, Йорк, Норвіч), розширюючи їхню автономію в обмін на фінансову підтримку [38, с. 67].

Відносна централізація англійського феодалізму призвела до кількох важливих наслідків. Королівська влада була доволі стійка – навіть у період криз (повстання баронів 1173 – 1174 рр., війна з баронами на початку XIII ст.) король залишався верховним арбітром і не втрачав контролю над усією країною [40, с. 204]. Активний розвиток правової системи – уже в XII столітті Генріх II запровадив загальнокоролівські суди та інститут присяжних, що зменшувало роль феодальних судів і підкреслювало унікальність англійської моделі [27, с. 273]. Формування передумов парламентської системи – відносно незалежні дрібні землевласники та міста стали соціальною базою для майбутнього парламенту, який із XIII століття почав відігравати реальну політичну роль [38, с. 134].

Отже, нормандська модель феодалізму в Англії поєднувала риси класичного західноєвропейського феодалізму із значно сильнішою королівською централізацією. Вона спиралася на верховне право монарха на землю, загальне васальне підпорядкування, унікальну систему адміністративного обліку (Книга страшного суду), відносно розвинену групу вільних селян та орієнтацію економіки на міжнародну торгівлю. Саме ця специфіка пояснює, чому Англія уникнула феодальної роздробленості, характерної для більшості країн Європи, і вже у XIII – XIV ст. вступила на шлях формування ранньоцентралізованої держави з елементами станово-представницької монархії.

3.3 Особливості імперського васалітету та князівських прав у Священній Римській імперії

Священна Римська імперія відрізнялася від західноєвропейських монархій (Франції та Англії) тим, що тут політична влада довго зберігала високий ступінь розпорошеності: центром був імператор, але реальна влада перебувала в руках великої кількості світських і духовних князів, маркграфів, герцогів та імперських міст [60, с. 21]. Сам характер імперського васалітету (залежностей від імператора) мав свої юридичні та соціально-політичні особливості – він поєднував елементи персональної васальності (*enfeoffment*, *Fahnlehen*) з широкими правами автономії для місцевих правителів і міських громад (*Reichsunmittelbarkeit*) [71, с. 34]. Ця «мозаїка» мала глибокі наслідки для управління, війни, права й економіки регіонів Німеччини [46, с. 12].

Взаємини між імператором і його князями формалізувалися через інститути «*enfeoffment*» – у німецькій традиції часто йшлося про *Fahnlehen* (буквальний переклад «прапорне феодальне володіння») – лен з військово-юридичною символікою (прапором) та специфічними обов'язками, але одночасно й з широкими імунітетами [37, с. 36]. Як

видно з «Саксонського зерцала» (Sachsenspiegel, початок XIII століття), у імперському праві зустрічаються правила, які підкреслюють подвійний характер: з одного боку – підпорядкування імператору, з іншого – делегування широких судових і адміністративних повноважень місцевим князям (наприклад, право суду, стягувати мита та карбувати монету в межах певних імунітетів). У Саксонському зерцалі прямі вказівки на те, що «коли король/імператор приходить у край, місцеві суди повинні втратити повноваження, бо король – над ними» [15]. Це ілюструє принцип верховності імператора і одночасно норму передачі судової влади іншим носіям – тобто законодавча формула визнає як централізований центр, так і сильну децентралізацію. На практиці імператор часто вручав *Fahnlehen* великим князям (герцогам Саксонії, Баварії, Швабії, тощо), але не міг (і часто не прагнув) механічно ослабити їхні судові та фінансові привілеї – це породжувало довготривалу напруженість між імператором та князями [47, с. 59].

Упродовж XI – XIII століть низка посідників (духовних і світських) фактично консолідували свої права: право на власну судову владу (*high justice*), право на митницю чи право чеканити монету. Це робило їх політично й економічно самостійними акторами, які могли вести власну політику і навіть формувати зовнішні союзи (наприклад, електи в Нижній Рейнській області, маркграфи в Східній Європі) [46, с. 115].

Яскравим прикладом є протистояння між імператорами династії Гогенштауфенів та впливовими родами, зокрема Вельфів, під час якого імператор вимушений був по черзі домовлятися, втрачаючи де-факто можливість тотальної централізації через конфлікти, кампанії в Італії, посилення міст. Після поразок і подальшого занепаду імператорської влади місцеві князі лише зміцнили свої позиції, внаслідок чого імперія опинилась у довготривалому партикулярному становищі.

Сильні позиції мали також маркграфи та графи Рейнської області, зокрема Пфальцграфи, герцоги Саксонії. Вони отримували суттєві преференції: право збирати певні податки та мита, привілеї на ринках, а іноді – судову автономію над містами. В окремих випадках, особливо в епоху імператорських міжусобиць, ці правителі вели активну зовнішню політику, яка перетиналася з інтересами сусідніх королівств, зокрема Франції та Бургундії [37, с. 159].

Особливістю німецької моделі феодалізму був правовий статус *Reichsunmittelbarkeit* – становище, коли особа або юрисдикція підпорядкована безпосередньо імператорові, минаючи посередницьку владу князів. До категорій «повністю імператорських» належали: імперські вільні міста, деякі духовні князі (принци-єпископи) та окремі монастирі [35].

Імперські міста, серед яких Базель, Аахен, Страсбург, Вормс, Кельн, Гамбург, отримували право на імперську юрисдикцію, власні ринки, а іноді й право карбувати монету – що перетворювало їх на потужні економічні центри. Міста могли об'єднуватися в ліги (згодом – Ганза), вести незалежну торгівлю та балансувати між імператором і місцевими князями. Саме така тричленна конфігурація (імператор – князі – імперські міста) робить політичну карту імперії відмінною від французької моделі «кооль – сеньйори» або англійської централізації. Джерельні свідчення про права міст зафіксовано у численних регестах та привілеях імператорів [16].

Зростання і сила Ганзейських міст у XIII – XIV століттях, зокрема діяльність Любека, Гамбурга та Бремена, забезпечили північнонімецьким регіонам великий економічний вплив і можливість вести самостійну зовнішню торгівлю, інколи в інтересах місцевих князів, інколи в супереччі з ними. Це підкреслювало, що імперська модель допускала сильні не-князівські центри влади [29, с. 206].

Велике значення для формування імперської структури мав інвеститурний конфлікт XI століття між Григорієм VII та Генріхом IV. Боротьба за призначення єпископів і за право коронувати церковних князів ще більше підкреслила розпорошеність влади: у міру того як папство намагалось обмежити світську інтервенцію в церковні призначення, церковні князі отримували дедалі більшу автономію як правники й володарі земель. Інвеститурна криза також зміцнила позиції регіональних князів, які використовували конфлікт між імператором і папою для посилення власних привілеїв. Конфлікт Генріха IV з папством і подальше «покаяння в Каноссі» у 1077 році зменшили імперський вплив у деяких регіонах, бо імператор був змушений шукати опори у місцевих князів – вони одержали практично більшу свободу діяти у власних інтересах [46, с. 37].

Імперські рейхстаги ставали одним із небагатьох майданчиків, де імператор і князі могли обговорювати спільні питання (війна, коронація, податки). Але важливіше – поступовий юридичний розвиток: Золота Булла [8] 1356 року формалізувала інститут князів-електорів, фіксувала їх права (іmunітети, право спадкування виборного голосу, тощо) і закріпила територіальні кодифікації (наприклад заборона дроблення їх земель). Золота Булла – документ, який офіційно визнав і об'єднав політичну роль семи електоральних князів і встановив порядок виборів; це був урок до юридичного закріплення партикуляристської системи Священної Римської імперії. Аж до Нового часу імперська влада залишалась номінальною, на користь великої групи впливових принців. Пункти Золотої Булли, що обмежували введення нових привілеїв або дроблення електоратів, прямо відображали прагнення імператорів гарантувати підтримку семи ключових князів – натомість, це остаточно закріплювало роль князів як політичних центрів, а не підлеглих адміністраторів імператора [8; 47, с. 219].

Економічний вимір німецького феодалізму теж мав свої особливості. Князі контролювали економічні ресурси: рудники (у гірничих районах на зразок Богемії), монети, мита на торгівельних шляхах, права на ярмарки. У кількох регіонах (Рейн, Чехія, Богемія) мінеральні ресурси забезпечували великий дохід і посилення військово-політичної автономії. Золота Булла прямо згадує регулювання прав на рудники і право карбувати монету для електоральних князів. Наприклад, Богемія у XIV столітті була впливовою не лише політично, а й мала великі доходи від срібних рудників. Рейнські князі та архієпископи у Майнці, Трірі, Кельні отримували значні прибутки від мита вздовж Рейну і могли будувати власні архітектурні та військові потужності з цих доходів [46, с. 93].

Конфлікти між імператором і князями мали різні форми – від символічних (коронації, інвеститури) до відкритих військових дій (наприклад протистояння Фрідріха Барбаросси з італійськими містами і папством, що відтягувало імператора й дозволяло князям зміцнювати внутрішні позиції). Часто князі організовували союзи або локальні ліги, які могли чинити опір імператорським «податковим» намірам або рекрутським практикам. Фактично імператорська кампанія Фрідріха I Барбаросса у Північній Італії у 1150 – 1170-х роках значною мірою відволікала імператора від німецьких справ, що стимулювало посилення автономії маркграфств і герцогств у Німеччині; водночас імператор потребував підтримки саме тих князів, яким він опікувався, що породжувало компроміси на їхню користь [71, с. 614].

Таким чином, специфіка німецького феодалізму полягала у поєднанні персональної васальної структури з широкою партикулярною автономією, коли імператор формально лишався верховним лордом, але реальна політика будувалася навколо сильних місцевих князів та імперських міст. Німецький феодалізм вирізнявся трицентровою моделлю влади та юридичною кодифікацією партикуляризму, яка

оформила політичну систему, яка залишалася децентралізованою й гнучкою, але політично неоднорідною.

3.4 Міська комунальна автономія в Італії

У період високого середньовіччя саме Північна та Центральна Італія стали ареною унікального процесу розвитку міської комунальної автономії. На відміну від Франції чи Німеччини, де провідну роль відігравали монархія та князівські домени, в Італії рушійною силою політичного та економічного життя стали саме міста. Вони поєднували у собі залишки римської муніципальної традиції, місцевий варіант феодалізму та нові форми самоврядування, що згодом перетворилися на своєрідні «міські республіки» [39, с. 142; 56, с. 45; 51, с. 101].

Італійський феодалізм мав свою специфіку. Система васалітету тут не досягла тієї централізації, що була у Франції чи Англії, оскільки ще з часів Лангобардів і Каролінгів значна частина земель належала єпископам, монастирям та містам [69, с. 96]. Імператор Священної Римської імперії зберігав лише номінальні права на Північ Італії, що відкривало шлях до зростання комунальних рухів. Уже в XI столітті з'являються перші приклади міських рад (*concilia*), які перебрали на себе функції суду й оподаткування [52, с. 124].

Формування політичної організації італійських комун відбувалося поступово, починаючи з XI – XII століть, коли міські громади змогли здобути відносну незалежність від єпископів, графів або імперських намісників. На відміну від Франції чи Німеччини, де міста рідко виходили з-під контролю монархів або князів, в Італії виникла унікальна форма міської «республіки», яка поєднувала елементи античної традиції з новими середньовічними інститутами [51, с. 101; 56, с. 48].

Внутрішня організація італійських комун становить значний інтерес з огляду на регіональні тенденції становлення феодалізму. Генеральна рада (*consilium generale*) – найширший орган комунальної влади, що складався з представників міської громади (переважно заможних родів і корпорацій). Вона обговорювала найважливіші питання – оборону, оподаткування, укладання союзів. Проте реальне керівництво часто належало не всім громадянам, а обмеженому колу багатих сімей [52, с. 128]. Консули (*counsules*) – перші виконавчі органи влад, обиралися на певний термін і зазвичай походили з аристократичних або купецьких родів. У Флоренції XII століття діяла система кількох консулів, які спільно керували містом. Вони вели переговори з іншими містами, організовували ополчення та здійснювали судові функції [50, с. 37]. Подеста (*podesta*) – новий інститут, що з'явився у XIII столітті. Це була особа (часто іноземець), яка виконувала функції одноосібного голови виконавчої влади. Подеста мав вищу військову та судову владу, а його призначення на обмежений строк (зазвичай 6 – 12 місяців) мало запобігати концентрації влади в руках місцевих родів [51, с. 103]. У Сієні, наприклад, подеста зобов'язувався мешкати у спеціально відведеному палаці та не міг мати родинних чи ділових зв'язків із містянами, щоб уникнути корупції [34, с. 212]. У багатьох містах діяли магістрати, відповідальні за фінанси, торгівлю, військову оборону та судочинство. Так, у Пізі існувала Рада моря (*consilium maris*), що займалася організацією флоту та морської торгівлі [69, с. 57]. Також існувала рада старійшин або вузька рада (*consilium credentium*), яка представляла провідні роди і фактично контролювала більшість політичних рішень. У Болоньї наприкінці XII століття саме вузька рада мала ключове значення у призначенні посадових осіб і контролі над фінансами [52, с. 141].

Внутрішня структура комунальної влади постійно балансувала між трьома силами: *magnati* (стара аристократія, що прагнула зберегти

провідні позиції), *popolo grasso* (заможні купці й банкіри, які дедалі більше впливали на владу) та *popolo minuto* (дрібні ремісники, які поступово виборювали представництво через гільдії). У Флоренції цей конфлікт призвів до створення у 1282 році Органу пріорів (*Priori delle Arti*), що представляв провідні гільдії й фактично перебрав владу у місті [50, с. 118].

Прикладами комунальної організації є міста Флоренція, Болонья, Венеція, Сієна, тощо, але усі ці міста мали свою специфіку. У Флоренції спочатку владу утримували консули з аристократичних родів, але з XIII століття провідну роль почали відігравати гільдії. Це створило унікальну систему олігархічної республіки, де ключові рішення ухвалювали представники найвпливовіших корпорацій. Особливістю міста Болонья був вплив університету – студенти та професори мали власні корпорації, які брали участь у міському самоврядуванні. Це забезпечило Болонью статус одного з найбільш «інтелектуальних» центрів середньовічної Європи [27, с. 54]. Організація міста Венеція розвивалася у бік олігархії, хоча формально вона теж мала статус комуни. Уже в XIII столітті владу у своїх руках зосередила Велика рада (*Maggior Consiglio*), доступ до якої був обмеженим для нових родів у 1297 році, коли місця у раді стали спадковими [32, с. 123]. Ключовим органом у Сієні була «Рада дев'яти» (*Consiglio dei Nove*), що представляла інтереси торгово-фінансової верхівки. Цей орган успішно керував містом у 1287 – 1355 роках, залишивши по собі унікальні культурні пам'ятки, зокрема фрески «Алегорія доброго і поганого правління» Лоренцетті у Палаццо Публіко [39, с. 212].

Економічна основа італійського феодалізму теж мала свої особливості. Відродження середземноморської торгівлі стало вирішальним чинником для італійських міст. Генуя та Венеція перетворилися на провідні морські республіки, що контролювали торговельні шляхи на Середземному морі та Близькому Сході [32, с. 67].

Ломбардські міста, такі як Мілан і Комо, процвітали завдяки текстильному виробництву та ярмарковій торгівлі. Податкова автономія дозволяла комуні збирати мита, запроваджувати власну монету та укладати союзу. Саме тому міста могли фінансувати наймані війська (*condottieri*) й вести самостійну зовнішню політику, часто вступаючи у конфлікт з імператором [67, с. 287].

Італійські комуни постійно балансували між двома силами – імператором та папою. Під час боротьби Гогенштауфенів з Папською державою міста часто утворювали союзи на зразок Ломбардської ліги, яка 1176 року розбила імператора Фрідріха Барбароссу під Леньяно [71, с. 342]. Перемога ліги закріпила право міст на самоврядування, хоча формально вони залишалися частиною імперії.

Комунальна автономія не означала рівності. Усередині міст точилася боротьба між *magnati* (феодальною знаттю) та *popolo* (заможними купцями, банкірами, ремісничими корпораціями). У Флоренції XIII – XIV ст. перемога «пополо» призвела до формування республіканських інституцій, де провідну роль відігравали гільдії (*arti*) [51, с. 118]. Проте в інших містах, як у Вероні чи Мілані, владу захоплювали сеньйоріальні династії (Скаліджі, Вісконті), що поступово обмежували комунальні свободи [69, с. 245].

Міська автономія в Італії мала також культурні наслідки. Саме політична конкуренція міст сприяла розквіту університетів (Болонья, Падуя), літератури (Данте у Флоренції) та архітектури (готичні собори у Сієні та Орвієто). Комунальні інститути стали школою самоврядування, що згодом вплинула на політичні ідеї Ренесансу [43, с. 139].

Отже, італійський варіант міської автономії був унікальним явищем середньовічної Європи. На відміну від Західної Європи, де міста часто залишалися під владою монархів чи князів, в Італії вони набули справжньої політичної суб'єктності. Це зумовило формування олігархічно-республіканських систем, що спиралися на торговельну

економіку та гільдійні корпорації. Саме італійська модель комунальної автономії створила підґрунтя для подальшого розвитку ренесансних республік та зародження новочасних форм державності.

3.5 Специфіка феодальних інститутів в Іспанії

Іспанський півострів у період XI – XIV ст. відрізнявся від більшості західноєвропейських територій тим, що майже всю довгу добу середньовіччя політична й правова структура формувалася в умовах постійного фронтиру – взаємодії/конфлікту між християнськими королівствами (Кастилія, Леон, Арагон, Наварра тощо) та мусульманськими державами (аль-Андалус, пізніше тайфи, альмохади, Гранада) [57, с. 15; 62, с. 42]. Reconquista як процес військової експансії й одночасно репопуляції зв'язав питання земельного розподілу, військової служби і права в один комплекс інститутів, відмінний від класичної західної феодальної схеми (король – барони – васали) [45, с. 87-88]. Цей фронтір породив специфічні форми права (fueros), механізми залучення переселенців (geroplación) та роль військово-релігійних орденів як централізуючих агентів суспільства [6; 21].

Одним із ключових моментів іспанської «феодалізації» був fuero – місцевий чи муніципальний привілей/кодекс, який король або військовий лідер надавав населенню для залучення поселенців на нові землі та для формування місцевої адміністрації [3; 6; 14; 21]. Fueros регулювали порядок передачі землі, звільнення від деяких податків у перші роки, судовий статус і військові обов'язки. На практиці система репопуляції (geroplación) діяла так: король або повелитель вигравав фортифікований пункт, давав fuero групі переселенців (часто із півночі півострова), які отримували наділи та права на приватну власність, але водночас брали на себе військову службу та участь у обороні фронтиру [57, с. 120-123]. Це породило швидку локальну феодалізацію, але з

великим пластом «комунальних» прав, закріплених у фуерах (тобто місцеві громади мали прописані привілеї) [34, с. 152].

Найяскравішим прикладом є *Fuero de Sepulveda* – один з найвідоміших «модельних» фуерів: він гарантував переселенцям певні ділянки землі, свободу від деяких королівських податків у початковий період і право місцевого суду. Це заохочувало пришвидшену репопуляцію долини Дуето і річок Піньо/Кампо, створивши локальні економічні осередки [20]. Крім того, після завоювання десятків міст у Андалусії королівські власті надавали фуери, які забезпечували притік селян та ремісників, які освоювали землі, відновлювали сільське господарство й наповнювали королівський скарб податками після вичерпання періоду привілеїв [57, с. 145].

У порівнянні з англо-французькою моделлю, іспанська корона майже завжди співіснувала з сильною регіональною аристократією: землевласники (*ricos hombres*), головні роди (кузини, конзехос), котрі контролювали великі райони – наприклад, старі вельможі Леона й Кастилії [62, с. 98]. Проте важлива відмінність – інтенсивна присутність королівської влади в процесах репопуляції: король міг створювати нові кастильські «ваканти» і наділяти землі військовим орденам чи королівським васалам. Система тут була гібридною: потужна аристократія поєднувалась з активною королівською політикою на фронтірі [63, с. 129].

У XII – XIII століттях в багатьох випадках король передавав землі і права на «вільні митниці» та ярмарки саме тим, хто допомагав у завоюваннях – але ці привілеї часто супроводжувалися обов'язком оборони або участі у походах [21]. Такий підхід стимулював появу порівняно нової, коронозалежної аристократії поряд зі старою родовою верхівкою [62, с. 178].

У XIII столітті в Кастилії відбулася спроба кодифікації, яка відобразила амбіцію королівської влади періоду правління Альфонсо X

Мудрого на створення уніфікованого права – *Las Siete Partidas* [14]. Хоча цей збірник був глибоко ідеологічним (монархічним) проєктом, водночас він узаконював і захищав низку місцевих інститутів (наприклад порядок спадкування, права людей у фуерах) та надавав королю інструменти для регулювання відносин від сеньйорами та общинами [57, с. 216]. У результаті Партиди стали «юридичним шаблоном» для розуміння королівської юрисдикції і прав власності – це було важливим етапом в обмеженні сваволі місцевих господарів при одночасному формуванні централізованої правової традиції. Гарсія де Кортазар, характеризуючи Партиди, наголошує, що це був «більше, ніж практичний кодекс, це було вираження політико-юридичної ідеології, у якій корона прагнула зміцнити своє панування, не руйнуючи при тому автономію окремих корінних політичних одиниць» [45, с. 114].

У Південній і Центральній Іспанії надзвичайну роль відігравали військово-релігійні ордени (Ордени Калатрава, Сантьяго, Алькантара, Товариства Святого Якова, тощо). Вони отримували великі ділянки в «прикордонних» землях, організовували систему фортифікацій і коменданств (*escomiendas*), забезпечували оборону і репопуляцію. Орден поєднував елементи феодалізму (владні преференції та васальні зобов'язання) із монастирською дисципліною та коронозалежністю: король міг використовувати ордени як інструмент консолідації своєї влади на півдні, одночасно делегувавши їм великі земельні масиви [57, с. 145]. Дослідження та збірники з історії орденів свідчать, що наприклад Орден Сантьяго швидко отримав великі наділи у західній Іспанії (на шляху *Via de la Plata*) і відігравав подвійно важливу роль: як військовий щит проти мусульман і як адміністративний власник землі та податковий збирач [6]. Ця роль робила ордени одночасно автономними та тісно пов'язаними з короною агентами.

Іспанська модель феодалізму породила кілька помітних результатів у соціально-економічній сфері. Перш за все – це

різноманіття земельних режимів. Поряд з великими сеньйоріями (домініями аристократії та орденів) існували общинні наділи, маєтки, королівські (*realengo*) землі та міські земельні фонди – усе це створювало мозаїку господарських відносин [62, с. 122; 45, с. 198]. По-друге – важлива економічна роль міст. Міста (Севілья, Толедо, Сарагоса, Бургос) ставали центрами ремесла і торгівлі; королівська політика сприяла наданню містам фуерів з митними привілеями – це стимулювало місцеві ринки і збільшувало податкову базу корони. Тому унікальна іспанська комбінація: король стимулює міське життя (для наповнення скарбниці), але зберігає вплив через фуера та королівські привілеї [57, с. 118]. По-третє – фронтирна мілітаризація суспільства. Постійна потреба у військовій готовності (захист фортифікацій, організація рейдів, утримання фортець) призводила до того, що феодалні зобов'язання в Іспанії мали сильний військовий акцент: права на землю часто компенсувалися обов'язком захищати кордони. Це робило іспанський феодалізм «військово-орієнтованим».

Наприкінці XIII – XIV ст. відбувся сталий діалог (а іноді – конфлікт) між королем і привілейованими силами: монарх намагався уніфікувати право (Партиди), ордени зберігали великі володіння, самі *magnates* інколи виступали проти королівських ініціатив, а міста домагалися своїх фуерів. Результатом став компроміс: корона поступово зростала (особливо в пізніші XIV – XV ст.), але за рахунок складних угод з місцевими інститутами; імператив фронтиру сформував довгострокову політику взаємозалежності центрів і локальних агентів [3]. Прикладом політичного конфлікту можна вважати повстання 1280 – 1282 років у Кастилії як реакцію на політику короля Альфонсо X, що підкреслювало обмежений характер королівської влади в побудові абсолютистської моделі за рахунок локальних привілеїв [34, с. 68].

Отже, іспанський феодалізм мав ряд характерних особливостей: фронтир-логіка (постійна війна/репопуляція формувала юридичні та

економічні інститути), сильні військові ордени (централізовані, але водночас автономні феодальні та господарські суб'єкти), корона як активний розподільник земель та права (кодифікаційні проєкти показують спроби уніфікації, але зі збереженням місцевих привілеїв), мозаїчна картина земельних режимів (більше варіативності, ніж в Англії та Франції – королівські землі, феодальні домени, муніципальні фуери, орденські комендантства). Загальна мілітаризація суспільно-політичного життя в Іспанії накладала відбиток на усі феодальні інституції та робила їх достатньо гнучкими.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження регіональної специфіки феодалізму у країнах Західної Європи у добу високого середньовіччя дозволило здійснити комплексний аналіз ключових рис цього суспільно-економічного явища, з'ясувати його універсальні закономірності та виокремити відмінності, зумовлені історичними, політичними, культурними та географічними особливостями окремих регіонів.

Феодалізм як загальноєвропейська модель суспільного розвитку у XI – XIII ст. мав низку спільних характеристик. В усіх країнах Західної Європи простежуються основні риси: роздрібненість політичної влади, ієрархічна система васалітету, домінування земельної власності як головної економічної основи, поєднання сеньйоріальної юрисдикції з обмеженими правами залежного селянства. Ці структурні риси дозволяють розглядати феодалізм як явище надрегіональне, що становило спільний цивілізаційний фундамент для більшості європейських країн доби високого середньовіччя. Водночас конкретні форми реалізації цієї моделі виявили значну варіативність.

У Франції, яка вважається класичною моделлю феодалізму, простежується найбільш розвинена система васалітету й сеньйоріальних відносин. Саме тут утвердилася чітка ієрархія васальних зв'язків, що регламентувалися звичаєвим правом і підтримувалися церемоніями оммажу та інвеститури. Водночас французький феодалізм характеризувався значною політичною роздрібненістю, адже королівська влада упродовж XI – XII ст. мала обмежений вплив і поступово посилювалася лише завдяки процесам централізації. Французький досвід ілюструє поєднання класичного сеньйоріально-васального устрою із поступовим формуванням передумов абсолютизму.

В Англії після нормандського завоювання 1066 року сформувалася своєрідна модель феодалізму, що поєднувала континентальні риси з елементами сильної централізованої влади. Запровадження системи прямої васальної залежності від короля, реєстрація земельних володінь у «Книзі Страшного суду» та розвиток загальнокоролівського права створили особливу форму феодальної державності. Тут феодалізм розвивався на основі відносно потужного королівського контролю, що обмежувало тенденції до надмірної децентралізації та сприяло ранньому формуванню станово-представницької монархії.

Німецькі землі, об'єднані у межах Священної Римської імперії, демонструють протилежний приклад: тут спостерігалася глибока політична та територіальна роздрібненість, значна самостійність князів, єпископів та міст. Імператорська влада мала обмежений вплив, а феодальні відносини існували у вигляді складної системи багаторівневих залежностей. Водночас у Німеччині значну роль відігравали церковні володіння, що зумовило специфічний симбіоз світської та духовної феодальної влади. Це робить німецьку модель прикладом «розсіяного» феодалізму з мінімальною централізацією.

Італійські землі характеризувалися особливою динамікою. З одного боку, на півночі існували класичні феодальні структури з системою васалітету та сеньйорій, з іншого – швидкий розвиток міст-республік (Венеція, Генуя, Флоренція, Мілан) зумовив послаблення традиційних феодальних зв'язків. Тут відносини особистої залежності поступово поступалися місцем економічним контрактам, а сеньйоріальний лад зазнавав трансформацій під впливом торгово-ремісничого середовища. Отже, Італія стала регіоном, де феодалізм швидше за все втратив класичні форми й поступився передвісникам ренесансного суспільства.

Піренейський півострів мав специфічний розвиток феодальних відносин через тривалий процес Реконкісти. Тут феодалізм формувався

в умовах постійної військової боротьби з мусульманськими державами, що надавало особливої ваги військово-службовим формам залежності й обумовлювало появу прикордонних громад із розширеними свободами. У Королівстві Кастилія та Арагон феодальні відносини співіснували з процесами колонізації нових земель, що створювало можливості для ширшої соціальної мобільності. Таким чином, піренейська модель поєднувала класичні феодальні інститути з елементами «прикордонної демократії».

Спільним для всіх регіонів було поступове посилення ролі міст, які з XI – XIII ст. ставали осередками торгівлі, ремесел і нових форм соціальної організації. Урбанізація і розвиток комунальних свобод підривали монополію феодальної аристократії та формували умови для переходу до більш складних соціально-економічних структур. Саме ця тенденція стала універсальною для Західної Європи й визначила поступове занепадання класичного феодалізму.

Таким чином, регіональна специфіка феодалізму у Західній Європі доби високого середньовіччя полягала у різних формах співвідношення між владою монарха та місцевих сеньйорів, у ступені розвиненості васально-сеньйоріальних зв'язків, у ролі церкви та міст, а також у впливі зовнішніх факторів – війни, колонізації, торгівлі. Франція ілюструє класичний тип феодальної моделі, Англія – централізовану версію з сильним королівським контролем, Німеччина – децентралізовану і «розсіяно-феодальну» структуру, Іспанія – прикордонно-військовий тип, Італія – ранню трансформацію феодалізму під впливом урбанізації.

Загалом можна зробити висновок, що феодалізм у Західній Європі не був однорідною системою, а являв собою поліфонічне явище з різними регіональними варіантами. Водночас спільність основних рис дозволяє говорити про єдину цивілізаційну модель, яка забезпечила стабільність та розвиток європейського суспільства протягом кількох

століть і стала фундаментом для наступних епох – пізнього середньовіччя та раннього модерну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Велика хартія вольностей (Magna Carta). URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962> (дата звернення: 20.09.2025).
2. Beaumanoir Philippe de. Coutumes de Beauvaisis. URL: <https://univ-droit.fr/docs/recherche/rhfd/revues/part/41660/22-2002p135-154.pdf> (дата звернення: 29.09.2025)
3. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Cartografía histórica. URL: <https://www.cervantesvirtual.com> (дата звернення: 29.09.2025)
4. British Library. Maps and views of the British Isles. URL: <https://www.bl.uk/collection-guides/maps> (дата звернення: 29.09.2025)
5. Capitularia regum Francorum. Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio II. Tomus I. URL: <https://archive.org/details/monumentagermani00geseuoft/page/196/mode/2up> (дата звернення: 29.09.2025)
6. Cortes de León de 1188. *Cortes de los antiguos reinos de León y de Castilla*. URL: <https://archive.org/details/cortesdelosantig04leonuoft/page/392/mode/2up> (дата звернення: 29.09.2025)
7. Der Konstanzer Friede von 1183. *Quellen zur Geschichte Kaiser Friedrichs I*. URL: <https://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a098366.pdf> (дата звернення: 29.09.2025)
8. Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. von 1356. *Hrsg. von Karl Zeumer*. URL: https://archive.org/details/bub_gb_dwATAAAAYAAJ/page/n205/mode/2up (дата звернення: 29.09.2025)
9. Domesday Book. A Complete Translation. London: Penguin Classics, 2002. 1465 p. URL: <https://archive.org/details/domesdaybookcomp0000unse> (дата звернення: 30.09.2025)

10. Gallica. Bibliothèque nationale de France. Cartes anciennes. URL: <https://gallica.bnf.fr> (дата звернення: 30.09.2025)
11. Geacron Historical Atlas. URL: <https://www.geacron.com> (дата звернення: 30.09.2025)
12. Historical GIS Germany. Clio Infra Project. URL: <https://clio-infra.eu> (дата звернення: 30.09.2025)
13. Historical maps of the Holy Roman Empire. URL: https://www.edmaps.com/html/holy_roman_empire.html (дата звернення: 30.09.2025)
14. Las Siete Partidas del rey Alfonso X el Sabio. URL: https://www.boe.es/biblioteca_juridica/publicacion.php?id=PUB-LH-2021-217 (дата звернення: 30.09.2025)
15. Monumenta Germaniae Historica. Digital. URL: <https://www.mgh.de/en/digital-mgh/> (дата звернення: 18.09.2025)
16. Monumenta Germaniae Historica. Diplomata. Hannover: Hahn, 1829. (серія дарчих грамот і хартій імператорів). URL: <https://archive.org/details/monumentagermani00sick/page/n43/mode/2up> (дата звернення: 18.09.2025)
17. Jotischky A., Hull C. Historical Atlas of the Middle World. URL: [https://prussia.online/Data/Book/th/the-penguin-historical-atlas-of-the-medieval-world/Jotischky%20A.,%20Hull%20C.%20Historical%20Atlas%20of%20the%20Medieval%20World%20\(2005\).pdf](https://prussia.online/Data/Book/th/the-penguin-historical-atlas-of-the-medieval-world/Jotischky%20A.,%20Hull%20C.%20Historical%20Atlas%20of%20the%20Medieval%20World%20(2005).pdf) (дата звернення: 18.09.2025)
18. Open Domesday. The first free online copy of Domesday Book. URL: <https://opendomesday.org> (дата звернення: 16.09.2025)
19. Orbis Latinus. Historisch-geographisches Wörterbuch des mittellateinischen Lateins. URL: https://archive.org/details/bub_gb_oJt-AAAAMAAJ/page/n67/mode/1up (дата звернення: 12.09.2025)

20. PARES – Portal de Archivos Españoles. URL: <https://www.familysearch.org/en/wiki/PARES, The Portal de Archivos Espa%C3%B1oles> (дата звернення: 21.09.2025)
21. Pleiades. A Gazetteer of Past Places. URL: <https://pleiades.stoa.org> (дата звернення: 19.09.2025)
22. The Assize of Clarendon, 1166. URL: <https://avalon.law.yale.edu/medieval/assizecl.asp> (дата звернення: 21.09.2025)

Література

23. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002. 412 с.
24. Блок М. Феодальне суспільство. Київ, 2002. 528 с.
25. Боева С. Феодалізм у Західній Європі: генезис, характерні риси, тенденції розвитку. URL: https://historypages.kpi.ua/article/view/136721/pdf_31 (дата звернення: 03.09.2025).
26. Дейвіс Н. Європа. Історія. К.: Основи, 2001. 1463 с.
27. Джеджора О. Історія європейської цивілізації. Ч. 1: До кінця XVIII століття. Львів, 1999. 447 с.
28. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. Львів: Класика, 2001. 158 с.
29. Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем; пер. з нім. Львів, 2009. 512 с.
30. Історія європейської цивілізації: Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста / за ред. У. Еко. Харків: Фоліо, 2018. 667 с.
31. Лагодич В. Територіальні князівства Франції IX – XI ст.: етапи формування. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2020/10/08/володимир-лагодич-територіальні-кня/> (дата звернення: 10.09.2025).

32. Уїкхем К. Середньовічна Європа. Від падіння Риму до Реформації. К.: Альпіна Нон-фікшн. 536 с.
33. Barthélemy D. La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7952727> (дата звернення: 10.09.2025)
34. Bisson T. N. The Medieval Crown of Aragon: A Short History. URL: <https://archive.org/details/medievalcrownofa0000biss> (дата звернення: 12.09.2025)
35. Bosl K. Frühformen der europäischen Gesellschaft im Mittelalter. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Fr%C3%BChformen_der_Gesellschaft_im_mittelal.html?id=RzEJAQAAIAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 10.09.2025)
36. Brown R. A. The Normans and the Norman Conquest. Woodbridge: Boydell Press, 1969. 278 p. URL: https://archive.org/details/normansnormancon0000brow_k9f9/page/n9/mode/2up (дата звернення: 10.09.2025)
37. Brunner H. Deutsche Rechtsgeschichte. URL: https://www.deutschestextarchiv.de/book/view/brunner_rechtsgeschichte_01_1887?p=9 (дата звернення: 11.09.2025)
38. Carpenter D. The Struggle for Mastery: Britain 1066–1284. URL: <https://archive.org/details/struggleformaste00davi/page/n9/mode/2up> (дата звернення: 15.09.2025)
39. Dean T. The Towns of Italy in the Later Middle Ages. URL: https://books.google.com.ua/books?id=skmMs7TGPZIC&printsec=frontcover&source=gbs_book_other_versions_r&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 19.09.2025)
40. Douglas D. William the Conqueror: The Norman Impact Upon England. URL: <https://archive.org/details/williamconqueror0000unse/page/n11/mode/2up> (дата звернення: 15.09.2025)

41. Duby G. La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise. URL: https://books.google.com.ua/books/about/La_societe_aux_XIe_et_XII_e_siecle_dans.html?id=MlauAAAAIAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 15.09.2025)
42. Fossier R. Enfance de l'Europe. Aspects économiques et sociaux. URL: https://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1983_num_38_1_411046_t1_0187_0000_001 (дата звернення: 13.09.2025)
43. Gamberini A. The Italian Renaissance State. URL: https://www.academia.edu/2384751/The_Italian_Renaissance_State_A_Gamberini_I_Lazzarini_eds_Cambridge_Cambridge_University_Press_2012 (дата звернення: 09.09.2025)
44. Ganshof F.-L. Qu'est-ce que la féodalité? URL: https://www.persee.fr/doc/rbph_0035-0818_1948_num_26_1_1778_t1_0218_0000_5# (дата звернення: 21.09.2025)
45. García de Cortázar J. A. Historia de España medieval. URL: https://www.academia.edu/36452135/MANUAL_DE_HISTORIA_MEDIEVAL_J_A_Garc%C3%ADA_de_Cort%C3%A1zar_J_A_Sesma_Mu%C3%B1oz_pdf (дата звернення: 21.09.2025)
46. Gierke O. von. Das deutsche Genossenschaftsrecht. URL: <https://archive.org/details/dasdeutschegeenos04gier/page/110/mode/2up> (дата звернення: 19.09.2025)
47. Gillingham J. Richard Coeur de Lion: Kingship, Chivalry and War in the Twelfth Century. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/albion/article/abs/john-gillingham-richard-coeur-de-lion-kingship-chivalry-and-war-in-the-twelfth-century-río-grande-ohio-the-hambledon-press-1994-pp-xix-266-5500-isbn-1852850841/B8CD41EFB96104EE55400B910094749E> (дата звернення: 20.09.2025)
48. Guizot F. Histoire de la civilisation en France. URL: <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book//lookupname?key=G>

[uizot%2C%20Fran%26ccedil%3Bois%2C%201787%2D1874](https://archive.org/details/izot%2C%20Fran%26ccedil%3Bois%2C%201787%2D1874) (дата звернення: 19.09.2025)

49. Harvey B. Living and Dying in England, 1100–1540: The Monastic Experience. URL: <https://archive.org/details/livingdyingineng0000harv/page/n5/mode/2up> (дата звернення: 15.09.2025)
50. Herlihy D. Medieval and Renaissance Pistoia: The Social History of an Italian Town, 1200–1430. URL: https://www.persee.fr/doc/ahess_0395-2649_1968_num_23_6_422021_t1_1365_0000_1 (дата звернення: 14.09.2025)
51. Hyde J. K. Society and Politics in Medieval Italy: The Evolution of the Civil Life, 1000–1350. URL: <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/80/3/629/99347> (дата звернення: 17.09.2025)
52. Jones P. The Italian City-State: From Commune to Signoria. URL: https://books.google.com.au/books?id=rcR2pk4lknQC&hl=uk&source=gbv_book_other_versions (дата звернення: 21.09.2025)
53. Kern F. Kingship and Law in the Middle Ages. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.126392/page/n179/mode/2up> (дата звернення: 18.09.2025)
54. Le Goff J. La civilisation de l'Occident médiéval. URL: <https://archive.org/details/lacivilisationde0000lego/page/8/mode/2up> (дата звернення: 12.09.2025)
55. Maitland F. W. Domesday Book and Beyond: Three Essays in the Early History of England. URL: <https://archive.org/details/domesdaybook00maituoft/page/416/mode/2up> (дата звернення: 21.09.2025)
56. Martines L. Power and Imagination: City-States in Renaissance Italy. URL: <https://archive.org/details/powerimagination0000mart/page/n9/mode/2up> (дата звернення: 22.09.2025)

57. O’Callaghan J. F. A History of Medieval Spain. URL: <https://archive.org/details/historyofmedieva0000ocal/page/8/mode/2up> (дата звернення: 17.09.2025)
58. Pirenne H. Les villes du Moyen Âge. Essai d’histoire économique et sociale. URL: https://www.mediterranee-antique.fr/Fichiers_PdF/PQRS/Pirenne_Henri/Villes_Moyen_Age.pdf (дата звернення: 13.09.2025)
59. Poly J.-P., Bournon E. La mutation féodale (Xe–XIIe siècles). URL: <https://archive.org/details/lamutationfeodal0000poly/page/8/mode/2up> (дата звернення: 11.09.2025)
60. Pounds, N.J.G. An Historical Geography of Europe, 450 B.C.–A.D. 1330. URL: <https://www.fulcrum.org/concern/monographs/p5547r499> (дата звернення: 13.09.2025)
61. Reuter T. Germany in the Early Middle Ages, 800–1056. URL: <https://cristianizacioneslavos.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/06/reuter-timothy-germany-in-early-middle-agges-c-800-10561.pdf> (дата звернення: 12.09.2025)
62. Ruiz D., Reti M. Historia social y económica de la Edad Media en España. URL: <https://ens9004-inf.d.mendoza.edu.ar/sitio/historia-mediaval/upload/9-%20PIRENNE,%20H.%20-%20LIBRO%20-%20Historia%20economica%20y%20social%20de%20la%20Edad%20Media.pdf> (дата звернення: 21.09.2025)
63. Sánchez-Albornoz C. España: un enigma histórico. URL: https://www.persee.fr/doc/hispa_0007-4640_1959_num_61_2_3631_t1_0294_0000_1 (дата звернення: 14.09.2025)
64. Searle E. Predatory Kingship and the Creation of Norman Power, 1066–1135. URL: <https://archive.org/details/predatorykinship0000sear/page/n9/mode/2up> (дата звернення: 12.09.2025)

65. Southern R. W. The Making of the Middle Ages. URL: https://archive.org/details/makingofmiddleag0000unse_j5f4/page/n9/mode/2up (дата звернення: 19.09.2025)
66. Stubbs W. The Constitutional History of England in its Origin and Development. URL: <https://archive.org/details/constitutionalh03stub/page/n5/mode/2up> (дата звернення: 17.09.2025)
67. Tabacco G. The Struggle for Power in Medieval Italy. URL: <https://archive.org/details/struggleforpower0000taba/page/n9/mode/2up> (дата звернення: 12.09.2025)
68. Thierry A. Récits des temps mérovingiens. URL: <https://archive.org/details/rcitsdestempsm00thie/page/292/mode/2up> (дата звернення: 18.09.2025)
69. Waley D. The Italian City-Republics. URL: <https://archive.org/details/italiancityrepub00wale/page/6/mode/2up> (дата звернення: 16.09.2025)
70. Wickham C. Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800. URL: https://archive.org/details/framingearlymidd0000wick_j1t2 (дата звернення: 21.09.2025)
71. Wilson P. The Holy Roman Empire: A Thousand Years of Europe's History. London: Penguin, 2016. 1008 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Берюк Владислав Андрійович, учасника освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

02.09.2024

Берюк

Владислав БЕРЮК

ДОДАТОК Б

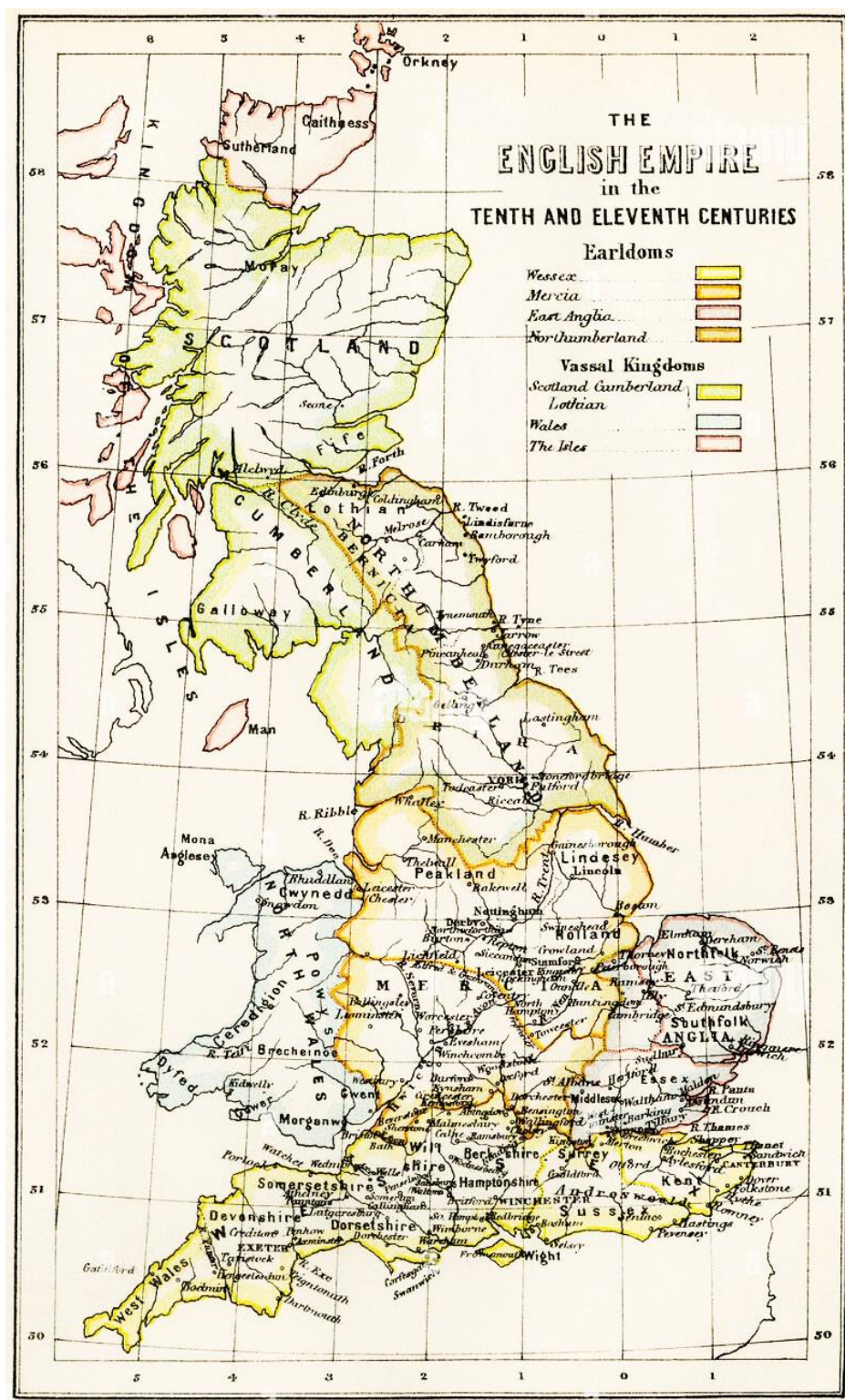
Франція в XI – XII ст.

Джерело: https://storage.canalblog.com/21/36/152398/115261469_o.jpg

ДОДАТОК В

Карта Англії X та XI століть із зображенням графств та васальних королівств

Джерело: <https://www.alamy.com>

ДОДАТОК Г

Карта Священной Римской империи у XII ст.

Джерело:

[ei:Mitteleuropa zur Zeit der Staufer.svg](https://de.wikipedia.org/wiki/Heiliges_R%C3%B6misches_Reich#/media/Dat

<a href=)

ДОДАТОК Д

Територія Італії у XIII ст.

Джерело:

[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Map_Historical_evolution_of_settlements_II_1992 - Insedimenti del XIII secolo - Touring Club Italiano CART-TEM-050 %28cropped%29.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/97/Map_Historical_evolution_of_settlements_II_1992_-_Insedimenti_del_XIII_secolo_-_Touring_Club_Italiano_CART-TEM-050_%28cropped%29.jpg)

ДОДАТОК Е

Карта Реконксти на Піренейському півострові (XI – XIII ст.)

Джерело: [17, с. 109]